

EDEBİYAT FAKÜLTESİ
Faculty of Letters

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ / ATATÜRK UNIVERSITY

TARİH VE TARİHÇİ

HISTORY AND HISTORIAN

Aralık/December 2023

Cilt/Volume 2

Sayı/Issue 2

TARİH VE TARİHÇİ

HISTORY AND HISTORIAN

REFEREED JOURNAL
HAKEMLİ DERGİ

Year / Yıl: December 2023 / Aralık 2023

Volume / Cilt: 02

Issue / Sayı: 02

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TARİH VE TARİHÇİ
ATATÜRK UNIVERSITY
HISTORY AND HISTORIAN

■ Year / Yıl: December 2023 / Aralık 2023 ■ Volume / Cilt: 02 ■ Issue / Sayı: 02

Owner / Sahibi

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN

Editor / Editör

Doç. Dr. Ensar MACİT

Editor of Foreign Language / Yabancı Dil Editörü

Arş. Gör. Dr. Özden ERDOĞAN (Atatürk University / Atatürk Üniversitesi)

Editorial Secretary / Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Doç. Dr. Ensar MACİT

Cover Design / Kapak Tasarım

Atatürk Üniversitesi Marka Yönetim Birimi

Technical Reduction / Teknik Redaksiyon

Arş. Gör. Dr. Özden ERDOĞAN

Editorial Board / Yayın Kurulu

Prof. Dr. Selami KILIÇ (Atatürk University / Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk University / Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN (Atatürk University / Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Atatürk University / Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR (Milli Savunma University / Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit KILIÇ (Atatürk University / Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Atatürk University / Atatürk Üniversitesi)

Typesetting / Dizgi

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Safa YILDIRIM

Correspondence / Yazışma Adresi

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 25240 ERZURUM

Atatürk Üniversitesi Tarih ve Tarihçi Dergisi (History and Historian) hakemli bir dergidir.
Haziran ve Aralık aylarında yayımlanır. Yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumlulukları yazarlara aittir.

ADVISORY BOARD / DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Selami KILIÇ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz ASLAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR	Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. Yasemin DOĐANER	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İNBAŐI	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nejla GÜNAY	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Ufuk ERDEM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

REFEREES OF ISSUE 2 / 2. SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Hasan Buyruk	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Bayram Arif Köse	Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Özkan Dayı	Bayburt Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Yılmaz	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kader Altın	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fethi Yıldırım	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Safa Yıldırım	Atatürk Üniversitesi

ATATÜRK UNIVERSITY
TARİH VE TARİHÇİ

■ Year / Yıl: December 2023 Aralık 2023 ■ Volume / Cilt: 02 ■ Issue / Sayı: 02

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

MAKALELER / ARTICLES

Abbasi Halifesi el-Muktefi Liemrillah'ın Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetini Sonlandırma Teşebbüsleri Bağlamında Irak Selçuklu-Abbasi İlişkileri, Bikemza Savaşı (549/1154) ve Bağdad Kuşatması (552/1157) <i>Iraqi Seljukid-Abbasid Relations in the Context of the Attempts of the Abbasid Caliph al-Muktafi li Amr Allah to End the Seljuk Domination in Iraq the Battle of Bikemza (549/1154) and Siege of Baghdad (552/1157)</i> <i>Kemal TAŞCI-Yeliz AYDIN</i>	114-144
Tuğlukşahlar Hanedanlığı'nın Menşei Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on the Origin of the Tughluqshahs Dynasty</i> <i>Metin BİLAL-Savaş EĞİLMEZ</i>	145-156
93 Harbi Arifesinde Bir İngiliz Subayın Erzurum-Kars-Ardahan Seyahatindeki Askeri Gözlemleri ve Düşündürdükleri <i>Military Observations of a British Officer on Erzurum-Kars-Ardahan Trip on the Eve of the "93 War" and the Implications of These Observations</i> <i>Mehmet Alper DEMİNER</i>	157-171
Hz. Ömer Devri Şam Bölgesinin (Kudüs, Dımaşk) Fethi ve Bölge Valileri <i>The Coquest of Damascus Region (Damascus and Jerusalem) in the Reign of Hazrat. Omar and the Governors of the Region</i> <i>Hasan MACİT</i>	172-191

Editörden

Değerli Bilim İnsanları,

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tarafından yayımlanan “Tarih ve Tarihçi” dergisinin dördüncü sayısıyla karşınızdayız. Bu sayımızda, alan uzmanları tarafından kör hakemlik yoluyla titizlikle incelenen, yayın kurulumuzca onaylanmış ve tarih alanına katkı sunabilecek dört makale yer almaktadır. Dergimizin yayın sürecinde yazar ve hakem olarak önemli desteklerini gördüğümüz kıymetli bilim insanlarına sonsuz teşekkürler.

TARİH VE TARİHÇİ

Abbasi Halifesi el-Muktefi Liemrillah'ın Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetini Sonlandırma Teşebbüsleri Bağlamında Irak Selçuklu - Abbasi İlişkileri, Bikemza Savaşı (549/1154) ve Bağdad Kuşatması (552/1157)

Iraqi Seljukid - Abbasid Relations in the Context of the Attempts of the Abbasid Caliph al-Muktafi li Amr Allah to End the Seljuk Domination in Iraq the Battle of Bikemza (549/1154) and Siege of Baghdad (552/1157)

Kemal TAŞCI*

Yeliz AYDIN*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
21.11.2023	22.12.2023	31.12.2023	Araştırma Makalesi

Atıf/Citation: Taşcı, Kemal – Aydın, Yeliz, “Abbasi Halifesi el-Muktefi Liemrillah'ın Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetini Sonlandırma Teşebbüsleri Bağlamında Irak Selçuklu - Abbasi İlişkileri, Bikemza Savaşı (549/1154) ve Bağdad Kuşatması (552/1157)”, *Tarih ve Tarihçi*, 2 (2), 2023, s.114-144.

ÖZET

Irak Selçuklu sultanı Mesud'un vefatının ardından tahta geçen Melikşah'ın devlet işleri ile alakadar olmaması üzerine Emîr Hasbey Belengiri, Irak Selçuklu Devleti adına siyasî arenada söz sahibi oldu. Abbasi halifesi el-Muktefi Liemrillah, Melikşah saltanatı döneminde artık harekete geçme zamanı geldiği düşüncesi ile Tikrit, Hille, Vasit şehirleri üzerine asker sevk ketti. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Emir Hasbey Belengiri, Melikşah saltanatının devletin bekası için tehdit oluşturduğu kanaatine varınca Sultan Melikşah azlettilerilerek yerine Huzistan'da bulunan Melik Muhammed, Hemedan'a getirilerek Irak Selçuklu Devleti tahtına çıkarıldı. Sultan Muhammed dönemi melik isyanlarına ve bu isyanlara halifenin bizzat destek verdiği mücadele ortamına sahne olmuştur. Halife el-Muktefi Liemrillah'ın Irak bölgesinde Selçuklu aleyhinde gelişip genişlemesi sonucunda iki taraf arasında savaş kaçınılmaz olmuştur. Neticede yaşanan Bikemza Savaşı ve ardından başarısızlıkla sonuçlanan Bağdad kuşatmasının akabinde Irak Bölgesinde Selçuklu gücü kırılırken Abbasi halifesinin hâkimiyeti kesinlik kazandı.

Anahtar Kelimeler: Irak Selçukluları, Abbasi Hilafeti, el-Muktefi, Sultan Muhammed, Bağdad, Irak, Bikemza.

* Dr. Öğretim Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Erzincan/TÜRKİYE, atsizkema@gmail.com, ktasci@erzincan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3600-1705.

* Doktora Öğrencisi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzincan/TÜRKİYE, yelizaydinn61@gmail.com, yeliz_ay61@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5017-2551.

ABSTRACT

Amir Hasbey Belengiri had a say in the political arena on behalf of the İraqi Seljukid State, as Malikshah, who came to the throne after the death of the İraqi Seljukid Sultan Masud, was not involved in state affairs. The Abbasid caliph al-Muktafi Li Amr Allah sent soldiers to the cities of Tikrit, Hille and Wasit, thinking that it was time to act during the reign of Malikshah. While all these developments were taking place, Amir Hasbey Belengiri came to the conclusion that the reign of Malikshah posed a threat to the survival of the state, and Sultan Malikshah was dismissed and Malik Mohammad, who was in Khuzestan, was brought to Hamadan and ascended to the throne of the İraqi Seljukid State. The period of Sultan Mohammad witnessed the malik rebellions and the struggle environment that the caliph personally supported these rebellions. As a result of the development and expansion of the Caliph al-Muktafi Li Amr Allah in the İraqi region against the Seljukids, war between the two sides was inevitable. After the Battle of Bikemza and the unsuccessful siege of Baghdad, the dominance of the Abbasid caliph became certain while the Seljukid power was broken in the İraq Region.

Keywords: İraq Seljukids, Abbasid Caliphate, al-Muktafi, Sultan Mohammad, Baghdad, İraq, Bikemza.

Giriş

İrak Selçuklu sultanı Mes‘ûd’un veliâht tayin ettiği yeğeni Melikşâh¹, Sultân Mes‘ûd’un 1 Receb 547/2 Ekim 1152 tarihinde ölümü üzerine Emîr Hasbey / Arslân Bey Belengiri tarafından Irak Selçuklu Devleti tahtına çıkarılması Irak Selçuklu Devleti - Abbâsî Hilâfeti ilişkilerinde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Irak’taki Selçuklu hâkimiyetini sonlandırmak isteyen Abbâsî halifesi el-Muktefi Liemrillâh (المقتفى لأمر الله) için bu kaçırılmayacak bir fırsat olarak telâkki edildi.²

¹ İbnü’l-Esir, İzzeddin Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi’t-Târih*, IX, trc. Ahmet Ağrakça- Abdülkerim Özaydın- Zülfikar Tüccar, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016, s. 217; İbnü’l-Verdi, Ebü Hafs Zeyneddin Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekri el-Kureyşi eş-Şâfi el-Maarrî (749/1349), *Târihu İbnü’l-Verdi (Tetimmetü’l-Muhtasar fi Ahbâri’l Beşer): Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, İbnü’l-Verdi’nin Târih’inde Bulunan Selçuklularla İlgili Kayıtlar*, trc. Mustafa Alican, Kesit Yayınları, İstanbul 2014, s. 92; Clifford Edmund Bosworth, “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)”, *The Cambridge History of Iran, V - The Saljuq and Mongol Periods*, nşr. John Andrew Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 175; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014, s. 310.

² İbnü’l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali el-Fârikî (577/1181), *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı): Târihü’l-Farikî*, trc. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 94; Zahîreddin Nişâbüri (582/1187), *Selçuknâme*, trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul 2018, s. 41; İbnü’l-Cevzi, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cemâleddin el-Bağdâdî (597/1201), *el-Muntazam fi Târihi’l-Ümem ve’l-Mulûk, Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzi İçinde*, trc. Hüseyin Polat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 236; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IX, s. 217-218; Hamdullâh Müstevfi b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvîni (750/1350), *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, nşr. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 191; Kazvîni, Hamdullâh Müstevfi b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr (750-1350), *Târih-i Güzide*, trc. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 367;

Sultân Mu'ineddîn Melikşâh b. Mahmûd, kaynakların belirttiği üzere bezm ve eğlence ortamını seven, devlet işleri ile ilgilenmeyen silik bir karaktere sahipti ve bu yüzden Selçuklu Devleti tahtına geçtiği andan itibaren devletin idaresi tümüyle Emîr Hasbey Belengirî kontrolüne geçti.³ Sultân Mes'ûd gibi muktedir bir sultânın halefi olarak Irak Selçuklu Devleti tahtına son derece zayıf bir karakterin çıkması otorite boşluğunun doğmasına bu durum da beraberinde Irak bölgesi başta olarak, Irak Selçuklu Sultânlığı'na tâbi diğer bölgeler de iç karışıklık ve mücadelelerin vuku bulmasına ve bu durum da devletin bekasının sarsılmasına neden oldu. Irak Selçuklu Devleti'nin ayağının tökezlemesini iştahla bekleyen Halife Muktefi Liemrillâh bu isyanların çoğunun hem zuhur etmesine hem de teşmil edilip yayılmasını desteklemeyi Abbâsî Hilâfeti'nin umumî Selçuklu siyasetine meşrû bir siyasî manevra olarak değerlendirdi.⁴

Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 204; Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (1358?), *Mecma'u'l-Ensâb fit-Târih (Hânedanlar Târihi)*, trc. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 91; Mîrhând, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî (904/1498), *Târih-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, trc. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 221; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah (1113-1702), *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül-Ahbar Fi Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Horasan-ı Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, I, trc. Ali Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017; s. 311; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 80; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 328; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 310; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 107-108; Murat Öztürk, "Selçuklu Emiri Hasbeg b. Belengirî", içinde, Işın Demirkent Anısına, nşr. Abdülkerim Özyayın - vd., Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 468; Hasan Akyol, "Irak Selçukluları", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, nşr. Refik Turan, Grafik Yayınları, Ankara 2012, s. 182; Adnan Çevik, *Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçuklu Tarihi (548/572-1153-1176)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 14; Yeliz Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan 2018, s. 198; Faruk Sümer, "Has Bey", *DİA*, 16, s. 272; Faruk Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", *DİA*, 30, s. 550.

³ Râvendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, trc. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 241; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 205; Kazvîni, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, trc. Göksu, s. 88; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, trc. Öztürk, s. 367; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s. 222; el-Hüseynî el-Yezdî, Muhammed, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Secûkiyye: Selçukluların Hikâyesi*, trc. Mehmet Çalıskan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 136; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer)*, s. 92; Reşideddîn Fazlullâh b. İmâdüddeve Ebû'l-Hayr Hemedânî et-Tabîb (718/1318), *Cami'ü't-Tevârih; Selçuklu Devleti*, trc. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 221; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb fit-Târih (Hânedanlar Târihi)*, s. 91; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitapevi, Konya 2001, s. 197; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 310; Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 316; Çevik, *Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçuklu Tarihi*, s. 14; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 198; Sümer, "Has Bey", s. 272.

⁴ Karl Vilhelm Zetterstéen, "al-Muktafi li-Amr Allah", *EP*, VII, Leiden - New York 1993, s. 543; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 167, 175;

Abbâsî halifesi el-Muktefî Liemrillâh⁵ Irak Selçuklu sultânı Mes'ûd'un hükümdarlığı döneminde Bağdâd (بغداد)⁶ üzerine saldırıda bulunan asî emirler karşısında şehri korumak adına Selçuklu sultânından müsaade alarak, tâbîlik durumuna aykırı olmasına rağmen kuvvet toplamıştı. Yine bu taarruzları gerekçe göstererek şehrin surlarını tadil ve ikmal ettirmiş ve sur önlerine büyük hendekler kazdırarak bir takım savunma tedbirleri almıştı. Bunlara ilaveten Halife el-Muktefî Liemrillah, Abbâsî Hilâfeti hizmetindeki Türk kökenli askerlere itimat etmediği için Türk gulâmlardan ziyade gayrimüslim Rum ve Ermeni köleler toplayarak hilâfet ordusunu bu unsurlarla güçlendirmeye çalıştı.⁷ Irak Selçuklu Sultânı Mes'ûd'un çeşitli isyanlar ile mücadele ettiği dönemde Halife el-Muktefî Liemrillâh, Irak da şehirlere yeni valiler tayin etmek suretiyle bu bölgeyi kontrolü altında tutmuş, bunu yeterli bulmayarak dört bir yana gözcüler koydurup casuslar yerleştirmiştir. Halife el-Muktefî Liemrillâh bu hazırlıkları yaparken onu bu konuda bizzat destekleyerek cesaretlendiren vezîri Ebû'l-Muzaffer Avneddîn Yahyâ b. Muhammed İbn Hubeyre (ابن هبيرة) eş-Şeybânî ed-Dûrî el-Hanbelî (560/1165) olmuştur.⁸ Halife Muktefî Liemrillâh, Sultân Mes'ûd'un vefat etmesi ve yerine tahta devlet işleri ile alakası olmayan Sultân Melikşâh'ın çıkması ile dünyevî hâkimiyeti geri kazanabilmek adına aradığı fırsatı bulduğuna inanarak Irak-ı Arab'da mevcut olan Selçuklu hâkimiyetine son vermek amacıyla vezîri İbn Hubeyre'nin de teşvik ve telkini ile askerî hazırlıklara vakit kaybetmeden başladı. Bu cümleden olarak Irak Selçuklu sultânı Mes'ûd'un öldüğüne dair haber hilâfet merkezi Dâru's-Selâm (دار السلام)/Medînetü's-Selâm (مدينة السلام) şeklinde tavsif ve tesmiye edilen Bağdâd'a ulaşınca, Abbâsî

Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları", *Türkler*, IV, nşr. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 789; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, 10 - Selçuklular*, nşr. Yusuf Ayönü - Mehmet Ersan, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 158; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 197; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Yeni Türkiye, XX/84 - Ortadoğu Özel Sayısı - III*, Ankara, 2016, s. 79; Ali Öngül, *Irak Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017, s. 73; Kemal Taşçı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, nşr. Halil İbrahim Gökbörü, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s. 407; Akyol, "Irak Selçukluları", s. 182.

⁵ İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî (Tetimmatü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer)*, s. 86-87; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, trc. Öztürk, s. 291-292; Karl Vilhelm Zetterstéen, "Muktefî", *İA*, VIII, s. 576; Abdülkerim Özaydın, "Muktefî Liemrillâh", *DİA*, 31, s. 145-146.

⁶ Abdülazîz ed-Dürî, "Bağdad", *DİA*, 4, s. 425-433; Bilal Mohammed Kannas, *Selçuklular Zamanında Bağdad Şehrinin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2021.

⁷ Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 127; Ma'an Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fî Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye fî İstiâ'deti Nufûzihâ'z-Zemenî (H. 544-560/M. 1149-1170)", *Mecelletu Câmi'atu Ummu'l-Kurâ li 'Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Luğati'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ*, XVIII/37, Cumâdi's-Sânî 1427/2006, s. 322.

⁸ Karl Vilhelm Zetterstéen, "İbn Hübeyre", *İA*, V/2, Eskişehir 1997, s. 757; George Makdisi, "İbn Hubayra", *EP*, III, Leiden - London 1986, s. 802-803; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 167-168; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, IV, nşr. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 675; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 197-198; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fî Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 322; Öztürk, "Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengiri", s. 469; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 198-199; Mehmet Aykaç, "İbn Hübeyre, Ebû'l- Muzaffer", *DİA*, 20, s. 82-83.

halifesi el-Muktefî Liemrillâh hiç zaman kaybetmeden Irak'ta görevli Selçuklu devlet erkânının bahusus Irak Selçuklu sultânının Bağdâd'daki emvâl ve emlâkine el koyarak müsadere ettirdi.⁹

Halife el-Muktefî Liemrillâh'ın tacizlerine direnemeyen Irak Selçuklu Devleti'nin Bağdâd Şahnesi/Şihnesi (شحنة)¹⁰ Mes'ûd el-Bilâlî (مسعود البلالى), Irak Selçuklu Devleti'nin merkezi olan Hemedân (همدان)'dan destek birlikleri gelmemesi üzerine halifeye direnemeyerek Bağdâd'dan ayrılıp Tikrît (تكريت)'e gitmek zorunda kaldı. Bu durum Halife el-Muktefî Liemrillâh için Mes'ûd el-Bilâlî'nin yokluğunda Hille (حله) Kûfe (كوفه), Vâsıt (واسط) ve Basra (بصرة)'nın ele geçirilmesi için muazzam bir fırsat olarak değerlendirildi.¹¹ Hilâfet vezîri İbn Hubeyre'nin aldığı tedbirler sayesinde Bağdâd şehri Selçuklulardan temizlenerek tamamen Abbâsî halifesinin denetimi altına girdi.¹² Abbâsî halifesinin bu hareketi üzerine Sultân Melikşâh, Emîr

⁹ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, s. 93; Hüseyin Ahmed Emîn, *Târîhu'l-'Irak fî'l-'Asri's-Selcûkî*, Nuşûrâtü'l-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdâd 1385/1965, s. 111; Abdunna'im Muhammed Hasaneyn, *Îrân ve'l-'Irak fî'l-'Asri's-Selcûkî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, Beyrût 1402/1982, s. 131-132; Zetterstéén, "al-Muktafi li-Amr Allah", *EF*, s. 543; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 167; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 197; Kayhan, "Irak Selçukluları", s. 789; Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", s. 675; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 79; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 73-74; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s. 108; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fî Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 322; Vanessa Van Renterghem, "Social and Urban Dynamics in Baghdad During the Saldjûk Period (mid. XIth - mid. XIIth C.)", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, (İstanbul, 7-9 Kasım 2008), I, nşr. İsmail Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 175; Halil İbrahim Haçabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53, Aralık 2017, s. 46, 54.

¹⁰ Selçuklu devlet teşkilatında şehir ya da bir bölgenin emniyet, asayiş ve askerî idaresinden mes'ûl olan devlet görevlisi hakkında tahsilat için bkz. Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 292-293; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *Kitaplara Vakfeden Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, I, Ülke Yayınları, İstanbul 2014, s. 477-504; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", *XVIII. Türk Tarih Kongresi, II - Selçuklu Tarihi Medeniyeti: Tarih, Şehir ve Mimari*, (Ankara, 1-5 Ekim 2018), nşr. Semiha Nurdan - Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 9-28; Abdurrahman Acar, "Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerine Genel Bakış", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, 6 - Abbâsîler, II*, nşr. Nahide Bozkurt - Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 463.

¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 237; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, s. 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, s. 218; Sadreddîn Ebu'l Hasan Ali b. Nâsır b. Ali Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, trc. Necati Lûgal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 91-92; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 175; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 313; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 74; Hasaneyn, *Îrân ve'l-'Irak fî'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 141; Tülay Yürekli, "XI. Yüzyıl Ortalarından Moğol İstilasına Kadar Tikrit", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/1, (Nisan 2018), s. 68; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407; Pınar Kaya Tan, "Tecâribü's-Selef'e Göre Irak Selçukluları ve Abbâsî Hilâfeti Arasındaki İlişkiler", *Şarkiyat Mecmuası*, 40, (2020), s. 227; Özaydın, "Muktefî Liemrillâh", s. 145; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158.

¹² Zetterstéén, "İbn Hübeyre", s. 757; Zetterstéén, "al-Muktafi li-Amr Allah", s. 543; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 167; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 198; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 79; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*,

Salârgird'i Hille'ye hâkim olması için görevlendirdi. Fakat Mes'ûd el-Bilâlî'nin emîr Salârgird'i bertaraf ederek Hille'ye sahip olması Bağdâd sahiplerini Hille üzerine sefer düzenlemeye yöneltti. Zira Bağdâd'dan ayrılmak mecburiyetinde olmasına rağmen şehri yeniden ele geçirmek isteyen Mes'ûd el-Bilâlî'nin Bağdâd'ın yanı başındaki Hille'ye de hâkim olması, halife ve vezîrinin mezkûr emîr tarafından hem Tıkrît hem de Hille'den tazyik edileceği anlamına gelmekteydi. Halife el-Muktefi Liemrillâh, Rum ve Ermeni unsurlardan meydana getirdiği ordu ile Irak'a hâkim olma planının uygulamaya koydu. Hem Sultân Melikşâh'ın, Hille'ye sevk ettiği askerlerini bertaraf etmek hem de Mes'ûd el-Bilâlî'nin buradaki hâkimiyetini sonlandırmak amacıyla vezîri İbn Hubeyre komutasındaki 3.000 kişilik hilâfet ordusunu Hille üzerine gönderdi (27 Şaban 547/27 Kasım 1152). Mes'ûd el-Bilâlî ile yaptığı muharebede muzaffer olan vezîr İbn Hubeyre, Mes'ûd el-Bilâlî'nin Hemedân'a gitmesi ve savunmasız kalmaları nedeniyle Hille ve Kûfe şehirlerini ele geçirdi ve Vâsıt şehrini de kuşatma altına aldı.¹³ Irak Selçuklu sultânı Melikşâh, Irak'ta meydana gelen Selçuklu aleyhtarı bu durum karşısında Vâsıt'a bir ordu sevk ederek şehri geri alması üzerine, durumdan haberdar olan Halife el-Muktefi Liemrillâh, hilâfet ordusunun başında bizzat bulunarak Vâsıt'ı geri almak istedi (21 Şevval 547/19 Ocak 1153). Muhasara neticesinde dış kale de hâkimiyet sağlandıysa da iç kaleye hâkim olunamadı ve daha sonra Halife el-Muktefi Liemrillâh hareketini Hille'ye kadar genişleterek 25 gün sonra Bağdâd'a geri döndü (19 Zilkade 547/15 Şubat 1153). Böylece Kûfe, Bağdâd'ın kuzey doğusundaki Hulvân/Hilvân (حلوان), Basra Körfezi/Halic-i Fars kısışındaki 'Abâdân (عبادان) ve Bağdâd'ın kuzey batısındaki Tıkrît'e kadar uzanan Irak topraklarının kahir ekseriyeti doğrudan Abbâsî Hilâfeti hâkimiyetine girdi. Selçuklu hâkimiyetinden çıkan mezkûr şehirlerin gelirleri Vezîr İbn Hubeyre başta olmak üzere diğer Abbâsî devlet erkânı beyninde taksim edildi. Ayrıca bu hizmetine istinaden Vezîr İbn Hubeyre'ye hil'ât verilerek, "Tâcü'l-Mülk" ve "Felekü'l-Ümme" unvanları ihсан edildi.¹⁴

s. 314; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 74; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 141; Hasan Yûsufî Eşkûrî – Ferâmurz Hâc Menûchehrî, "İbn Hubeyre", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, V, Tehrân 1372/1993, s. 103; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 323; Muhittin Kapanşahin, "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İlişkileri", *History Studies = Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/4, Kasım 2012, s. 212; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 199.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 218; Zetterstéen, "İbn Hübeyre", s. 757; Zetterstéen, "al-Muktafi li-Amr Allah", s. 543; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 377; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 175; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 198-199; Kayhan, "Irak Selçukluları", s. 789; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 79; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 74; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 323; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 54; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 199.

¹⁴ Zetterstéen, "İbn Hübeyre", s. 757; Zetterstéen, "al-Muktafi li-Amr Allah", s. 543; Emîn, *Târihu'l-'Irak fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 111; Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 377-378; Clifford Edmund Bosworth, "Saldjûkids", *El²*, VIII, Leiden - New York 1995, s. 944; Bosworth, "The Political and Dynastic

Halife el-Muktefi Liemrillâh, Bağdâd'a döndükten bir süre sonra Irak'ı ele geçirme yolundaki amacı doğrultusunda hareketlerine devam etti. Emîr Turşek el-Muktefêvî komutasındaki 500 atlıyı Tikrît üzerine harekete geçirdi. Ardından Vezîr İbn Hubeyre'nin oğlu olan Ebû'l-Bedr komutasındaki bir birliği de yardımcı kuvvet olarak gönderdi.¹⁵ Turşek el-Muktefêvî ve Ebû'l-Bedr arasında orduyu kimin kumanda edeceği konusunda yaşanan münakaşa üzerine Turşek el-Muktefêvî, Tikrît Kalesi'nde bulunan Mes'ûd el-Bilâlî ile mektuplaşarak anlaşmış, bu muahede doğrultusunda Turşek el-Muktefêvî, başta Vezîr İbn Hubeyre'nin oğlu Ebû'l-Bedr olmak üzere ordusunun bütün komutanlarını ve 50 yük tutarında olan ağırlıklarını ona teslim etti.¹⁶ Bu sayede eli güçlenen Mes'ûd el-Bilâlî, Turşek el-Muktefêvî ve kendisine katılan bazı Türkmenler ile Horasân Yolu üzerinde bulunan bazı bölgelerde yağma hareketlerinde bulundu. Bu durumdan haberdar olan Halife el-Muktefi Liemrillâh, ordusunun başına geçerek üzerlerine yürüdü. Halife el-Muktefi Liemrillâh'a karşı koyamayacaklarını anladıklarında emîrler geri çekilmek ve Tikrît'e sığınmak zorunda kaldılar.¹⁷ Halife el-Muktefi Liemrillâh, Tikrît'e kadar ilerledikten sonra şehri muhasara altına aldı fakat hem Bağdâd mülhakatında yağma yapan Türkmenleri engellemek hem de tahttan hâl edilerek hapse atıldıktan sonra firar edip Vâsıt'a gelen Melikşâh'ın kuvvetlerini bertaraf etmek amacıyla Vâsıt'a yöneldi. Durumdan haberdar olan Melikşâh, Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın ordusu ile karşılaşmayı göze alamadığından Hûzistân (خوزستان)'a gitti.¹⁸ Vâsıt civarında birkaç gün konakladığı bilinen Halife el-Muktefi Liemrillâh, Sultân Melikşâh ile karşılaşmadan Bağdâd'a dönmek zorunda kaldı.¹⁹

History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 175; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 199; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 79; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 74; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhu fî Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 323; Hançabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s. 108; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 199.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, s. 238,242; Zetterstéen, "İbn Hübeyre", s. 757; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 175; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 332; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 199; Öngül, *Selçuklu Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 314; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 74-75; Yürekli, "XI. Yüzyıl Ortalarından Moğol İstilasına Kadar Tikrit", s. 68; Hançabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, s. 243; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 199; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75; Yürekli, "XI. Yüzyıl Ortalarından Moğol İstilasına Kadar Tikrit", s. 68; Hançabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55.

¹⁷ Zetterstéen, "İbn Hübeyre", s. 757; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 199; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75; Hançabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407.

¹⁸ Zetterstéen, "İbn Hübeyre", s. 757; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 199; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75; Hançabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407.

¹⁹ Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 377; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 175; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 199-200; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75;

Emîr Hasbey Belengirî, Irak Selçuklu Devleti'nin durumunun günden güne kötüleşmekte olduğunu ve sultân Melikşâh'ın saltanatının devletin bekası açısından tehlikeli bir boyut kazandığını gördüğünden dolayı döneminin güçlü ve önemli emirlerinden olan Cândâr (جاندار)²⁰ Hasan ve bir grup diğer emîrlerin de rızasına başvurarak Irak Selçuklu sultânı Melikşâh'ın saltanatına onu tutuklatmak suretiyle son vererek ve Hûzistan'a bulunan Melik Muhammed'i Irak Selçuklu Devleti tahtına çıkartmak için Hemedân'a gelmesi yönünde ısrarcı oldu. Mezkûr iki emîr, Şevvâl 547/Ocak 1153 tarihinde Sultân Melikşâh'ı Cândâr Hasan'ın köşkünde tevkif edilerek yerine Melik Muhammed'in Irak Selçuklu sultânı olmasını sağladılar.²¹ Emîr Hasbey Belengirî'nin Irak Selçuklu Devleti tahtında böyle bir değişiklik yapmak istemesine diğer emîrlerin olumlu cevap vermesinin asıl nedeni ise; Emîr Hasbey Belengirî'nin devlet içerisinde giderek güçlenerek nüfuzunun artması ve bu güç doğrultusunda diğer emîrlere yaptığı baskıların Irak Selçuklu Devleti tahtına geçecek yeni Selçuklu sultânı sayesinde kırılabilceği ve böylece Emîr Hasbey Belengirî'nin devlet içerisindeki güç ve nüfuzunun sonlandırılabilceği beklentisi içerisinde olmalarıydı.²²

Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 79; Hançabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffâr Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55.

²⁰ Selçuklu devletlerinde sarayda hükümdarın can güvenliğinden sorumlu olan muhafız savaşlarda ve avda da sultanın yanında olmaları, sultanın ya da önemli devlet adamlarının rakiplerini veya muhaliflerini ortadan kaldırmak, ümeradan birinin tevkifi, iktidara tasallut eden devlet adamlarının emriyle diğer emirlerin ortadan kaldırılmasında kullanılan, savaşlara katılan, komuta eden ve terfi ederek sübaşı olabilen önemli devlet adamları hakkında tafsilat için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 34, 81-82; Mecdud Mansuroğlu, "Candar", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 24-25; Aydın Taneri, "Candar", *DİA*, 7, İstanbul 1992, s. 145-146; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 99-106; Muhammed Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 202-203.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, s. 236; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, IX, s. 218; Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 205; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 245; Reşideddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih; Selçuklu Devleti*, s. 223; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül-Ahbar Fi Vekay-il Asar)*, s. 191; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, trc. Öztürk, s. 367; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb fî'l-Târîh (Hânedanlar Târîhi)*, s. 91; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 89; Sümer, "Has Bey", s. 272; Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", s. 550; Emîn, *Târîhu'l-'Irak fî'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 112; Alptekin, "Irak Selçukluları", s. 316; Hasaneyn, *Îrân ve'l-'Irâk fî'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 141; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 200; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 80; Kayhan, "Irak Selçukluları", s. 789; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158; Çevik, *Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçuklu Tarihi*, s. 15; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 69; Hançabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffâr Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 54; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s. 109; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 199.

²² Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 205; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçukiyye*, s. 222; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb fî'l-Târîh (Hânedanlar Târîhi)*, s. 91; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 175; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 200; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 328; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi: Abbâsîler Dönemi*, IV, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 470; Kayhan, "Irak

I. Sultân Muhammed Dönemi (548/1153)

Sultân Melikşâh'ın Irak Selçuklu Devleti tahtından hapsedilerek azledilmesinden sonra Emîr Hasbey Belengirî, Melik Muhammed'in Hemedân'a getirilmesi için Cemâleddîn İlkafşût b. Kaymaz el-Haramî'yi melikliğini deruhte ettiği Hûzistân'a gönderdi. Melik Muhammed, bu teklif üzerine yanında kendisini davet etmek için Hûzistân'a gelen Emîr Cemâleddîn İlkafşût b. Kaymaz olduğu halde Hemadân'a doğru yola koyuldu.²³ Kaynaklarda yer alan ifadelere göre Emîr Hasbey Belengirî'nin Sultân Melikşâh yerine Irak Selçuklu Devleti tahtına Melik Muhammed'i çıkarmak istemesindeki asıl amacı, Melik Muhammed'i yakalatarak hapse atmak ve tek başına Irak Selçuklu Devleti tahtına oturmaktı.²⁴ Kaynakların belirttiği üzere Emîr Cemâleddîn İlkafşût b. Kaymaz yolculuk esnasında müstakbel Irak Selçuklu sultânı Muhammed'e; “Eğer siz padişahımız, Hasbeg'i ortadan kaldırmada ihmal gösterir ve gaflete düşerseniz o kardeşinize yaptığı şeyin aynısını size yapar. Çünkü Hasbeg, Selçuklu sultanlarını ortadan kaldırmak, hutbe ve sikkeden çıkarmak ve kendisini tek başına Irak valisi yapmak konusunda halife ile anlaşmıştır” şeklinde bilgi verdi.²⁵ Bu durum üzerine Melik Muhammed, Emîr Hasbey Belengirî'nin gönlüne herhangi bir şüphe düşürmeden beraberinde getirdiği az bir kuvvet ile Hemedân'a doğru harekete devam ederek Emîr Hasbey Belengirî'yi behemehal bertaraf etmek için ön çalışma yapmaya başladı. Emîr Hasbey Belengirî başta olmak üzere diğer emîrlere Melik Muhammed'i şehrin dışında karşılamak üzere hazır bulundu. Bir gün sonra sarayına gelerek 17 Muharrem 548/14 Nisan 1153 tarihinde tahta oturan Sultân Muhammed, cülûs tebriki için düzenlediği törenin hemen ardından Emîr Hasbey Belengirî ve Zengî Cândâr'ı tevkif ettirdi. Be tevkif esnasında sarayda karışıklık çıkması ve mezkûr emîrlere yakın olan devlet adamlarından Emîr Şümle Aydoğdu b. Küşdoğan'ın bir tertip olduğunu fark edip

Selçuklu Devleti”, s. 158; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 310; Zeynep Hilal Sekman, *Horasan-Irak Selçuklularının Çöküşünde İdari Etkenler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 85-86; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 199.

²³ Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 205; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s. 224; el-Hüseynî el-Yezdî, Muhammed, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Secûkiyye: Selçukluların Hikâyesi*, s. 139,142; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 311; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 69-70; Hasaneyn, *Îrân ve'l-Îrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, IX, s. 218; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 205; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 329; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî (Tetîmmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer)*, s. 92; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 310; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 70; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s. 109; Öztürk, “Selçuklu Emiri Hasbeg b. Belengirî”, s. 470.

²⁵ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s. 224-225; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb fî'l-Târîh (Hânedanlar Târîhi)*, s. 91; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme, Selçuklu Tarihi)*, (Giriş-Metin-Dizin), nşr. Abdullah Bakır, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2017, s. 93; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 205-206; el-Hüseynî el-Yezdî, Muhammed, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Secûkiyye: Selçukluların Hikâyesi*, s. 142; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 205; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 70; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s. 110.

Emîr Hasbey Belengirî'yi ikaz etmesi ve kendi canını kurtarmak için saraydan bir at bularak kaçması ile bu emirlere tâbi askerler sarayın dışında huzursuzluk çıkarınca mezkûr iki emirin kelleri gövdelerinden ayrılmak ve önleriyle atılmak suretiyle bu karışıklıklar sona erdirildi.²⁶

Sultân Muhammed muhtemel bir isyan teşebbüsüne destek vermemeleri için diğer emirlerin gözünü korkutmak ve bir isyan girişiminde bulunmalarına mâni' olmak için öldürttüğü bu emirlerin bedenlerinden ayrılan kesik başlarını Azerbaycan emîri Atabey Şemseddîn İldeniz ve Merâğa Atabeyi Nusreteddîn Arslânapa Hasbey b. Aksungur'a gönderdi. Bu davranışı ile onlardan gelebilecek isyan girişimlerini engellemek istedi. Lakin umduğu gibi olmadı bu emirler ondan korkmak yerine Sultân Muhammed'en yüz çevirerek ondan korkmadıkları ve onunla mücadeleye hazır olduklarını bildirdiler.²⁷ Mezkûr emirler gönderdikleri elçi aracılığıyla ile Irak Selçuklu sultânı Muhammed'e "Çok büyük bir hata işlediğini, bundan sonra hiçbir emirin kendisine güvenmeyeceğini, çünkü kendisinin öldürülen emirlere teminat vermesine rağmen sözünde durmadığını" ifade ettiler.²⁸

²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 237; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, IX, s. 219; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s. 225; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 206-207; Kazvîni, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçûkiyân)*, trc. Göksu, s. 91; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, trc. Öztürk, s. 367; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 249-250; Reşideddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih: Selçuklu Devleti*, s. 224; Bursalı Ahmed b. Mahmûd İmamzâde (977/1596-1570), *Selçuknâme*, trc. Erdoğan Merçil, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 238; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 41; el-Hüseynî el-Yezdî, Muhammed, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Secûkiyye: Selçukluların Hikâyesi*, s. 142-143; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbârü'l-Beşer)*, s. 92; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb fit-Târîh (Hânedanlar Târîhi)*, s. 91; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 90; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme, Selçuklu Tarihi)*, s. 93; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül-Ahbar Fi Vekay-il Asar)*, s. 192; Öngül, *Selçuklu Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 311; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 70-71; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)", *Yeni Türkiye*, 72 - *Kafkaslar Özel Sayısı - II*, Ankara, 2015, s. 771; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 205; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 79; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 80; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 329; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s. 111; Emîn, *Târîhu'l-'Irak fi'l-'Asri's-Selçûkî*, s. 112; Alptekin, "Irak Selçukluları", s. 317; Çevik, *Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçuklu Tarihi*, s. 16-19; Hasaneyn, *Îrân ve'l-'Irak fi'l-'Asri's-Selçûkî*, s. 141; Öztürk, "Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengirî", s. 471; Faruk Sümer, *Khâşş Beg*, *EP*, Leiden 1997, s. 1097; Sümer, "Has Bey", s. 272; Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", s. 550; Taşçı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 200.

²⁷ Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 208; Reşideddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih: Selçuklu Devleti*, s. 224, 229; Mehmedzade Mirza Bala, "İldeniz", *İA*, V/II, s. 961-964; Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, 22, s. 82-84; Gülay Ögün Bezer, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, 22, s. 81-82; Abdülkerim Özaydın, "Ahmedililer", *DİA*, 2, s. 168-169; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158; Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)", s. 771; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 71-72; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhü fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 325.

²⁸ Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 208; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 206; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 72; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 201.

Irak Selçuklu Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken, Halife el-Muktefi Liemrillâh da Irak'ta mevcut olan Türk unsurlarını temizlemekteydi ayrıca Azerbaycan atabeyi Şemseddîn İldeniz (شمس‌الدین آلدکز), Muzaffereddîn Alp Argun, Alpkuş (البقش) Hünhar/Hünkâr el-Kebîr, Fahreddîn Zengî, Merâga emîri Nusreteddîn Arslânapa Hasbey b. Aksungur, Süleymânşâh'ın kayınbiraderi Hârezmşâhlı Yınâl Tekîn (ینال تکین خوارزمشاهی) ve Yûsuf emîrler de Sultân Muhammed'in amcası Süleymânşâh etrafında birleşmekteydi.²⁹ Irak Selçuklu sultânı Mes'ûd zamanında Süleymânşâh, Kazvîn (قزوین)'de hapis mahpus iken Sultân Melikşâh saltanatı sırasında serbest bırakılarak özgürlüğüne kavuşmuştu.³⁰ Horasân Selçuklu sultânı Sencer (سنجر)'in, Oğuzlar üzerine düzenlediği bir sefer sırasında esîr düşmesi üzerine önceden Sultân Sencer tarafından kendisine vâliyet ilan edilen Süleymânşâh, Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturdu (19 Cemâziye'l-Âhir 548/11 Eylül 1153). Devlet idareciliği yönünden zayıf olduğu kaynaklarca belirtilen Süleymânşâh, Sultân Sencer'i Oğuzların elinden kurtarıp esaretine son veremediği gibi Oğuzlar üzerinde de hiçbir başarı elde edemedi. Vezîri Tâhir b. Fahrü'l-Mülk'ün ölümü üzerine (Şevval 548/Aralık 1153-Ocak 1154) Süleymânşâh Irak Selçuklu tahtını kaderine terk ederek Horasân Yolu'ndan hareketle Cürcân (جرجان)'a doğru ilerledi (Safer 549/Nisan-Mayıs 1154).³¹

Irak Selçuklu sultânı Mes'ûd'un ölümü ile yaşanan istikrarsız ortamda Irak Selçuklu Devleti tahtına oturabilmek ve kendisine destek bulabilmek amacıyla Süleymânşâh, Azerbaycan atabeyi olan Şemseddîn İldeniz, Alpkuş Günhar, Fahreddîn Zengî ve kayın biraderi Hârezmşâh Yûsuf ile haberleşerek yardım istedi. Sultân Muhammed'in, Emîr Hasbey Belengirî'i öldürmesinden dolayı kendisine kızgın olan bu emîrlerin Süleymânşâh'ın tarafında yer alması zor olmadı.³²

Abbâsî halifesi el-Muktefi Liemrillâh, Süleymânşâh'ı Sultân Muhammed'e karşı kullanmak amacıyla Bağdâd'a davet ederek hutbelerde onun adını zikrettirdi. Böylece Abbâsî halifesi el-Muktefi Liemrillâh'ın desteğini alan Süleymânşâh,

²⁹ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 41; Kayhan, "Irak Selçukluları", s. 790; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 71-72; Hasaneyn, *İrân ve'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 327; Akyol, "Irak Selçukluları", s. 183.

³⁰ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 252; Akyol, "Irak Selçukluları", s. 183; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 330; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 206-207; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 71; Hasaneyn, *İrân ve'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141.

³¹ Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 207; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 80; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 317; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 71-72; Hasaneyn, *İrân ve'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 328.

³² Kazvînî, *Târih-i Güzide*, trc. Öztürk, s. 367; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s. 226; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 86-87; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 207; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 312; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 71-72; Sümer, "Has Bey", s. 272; Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", s. 550; Hasaneyn, *İrân ve'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 202.

Hemedân'a hâkim olmak amacıyla harekete geçti.³³ Birleşen bu iki kuvvet önünde başarı elde edemeyeceğini gören Irak Selçuklu sultânı Muhammed, Hemedân'ı terk etmek zorunda kalarak hızla İsfahân'a doğru harekete geçti ancak burada da tutunamayacağını anlayarak Hûzistan'a geri çekildi.³⁴ Bu sırada Süleymânşâh Irak Selçuklu Devleti tahtına oturdu. 'İyş u işrete olan zaafi nedeniyle devlet yönetimini vezîri Fahreddîn Kâşî'ye bırakan Süleymânşâh'ın bu davranışı tahta çıkmasında emeği olan diğer emîrlerin alınganlık göstermesine ve kendinden uzaklaşmalarına neden oldu. Bu emîrler aslında vezîri değiştirmek için bir plan yaparken emîrlerin kendisini tahtan indirme hazırlığı içinde olduğunu düşünen Süleymânşâh korku ve endişe içinde Hemedân'dan ayrıldı.³⁵

Süleymânşâh, bu başarısızlığının ardından Halife el-Muktefi Liemrillâh ile haberleşerek ondan kendisi adına hutbe okutmasını ve kardeşi Sultân Muhammed karşısında kendisine halifelik tarafından askerî destek verilmesini talep etti. Karşılıklı görüşmeler sonucunda Süleymânşâh'ın eşinin rehin olarak gönderilmesi şartı koşularak isteklerinin kabul edilebileceği yönünde bir yanıt geldi. Bu şartın Süleymânşâh tarafından kabul edilmesi üzerine Bağdâd'a gelmesine izin verildi.³⁶ Süleymânşâh Bağdâd'a vardığında halife el-Muktefi Liemrillah'ın huzuruna çıkarak ona sadakatle bağlı kalacağı, itaat edeceği ve Irak'a hiçbir zaman saldırıda bulunmayacağına dair yemin etti. Bu görüşme neticesinde Bağdâd'da okutulan hutbelerde Sultân Sencer'in adından sonra Süleymânşâh'ın adı da zikredilmeye başladı ve Süleymânşâh'a Halife el-Muktefi Liemrillâh tarafından hil'at giydirilerek saltanat göstergesi olan taç ve kemer takdim edildi.³⁷ Süleymânşâh, Sultân

³³ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 252; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 277; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 86; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 71-72, 79; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 326-327; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407; Akyol, "Irak Selçukluları", s. 183.

³⁴ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 252; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 86; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 72; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 326; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407.

³⁵ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 255; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 86; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 72-73; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 326; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407.

³⁶ Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 86-87; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 317-318; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 79; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 327; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 408.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 277; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdeddîn İsmail b. Ömer (777/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XII, trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2017, s. 427; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 87-88; Kayhan, "Irak Selçukluları", s. 426-427; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 209-210; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 336; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 318; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 79; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 141; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 327; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 408.

Muhammed karşısında daha fazla güçlenmek amacıyla yeğeni Melikşâh'dan kendisi ile hareket etmesini istedi. Melikşâh bizzat 2.000 kişilik bir askerî güç ile sefer için yardıma geldi. Bunun üzerine Süleymânşâh yeğeni Melikşâh'ı kendisine veliaht tayin etti.³⁸ Sultân Muhammed, Melikşâh ile Sultân Süleymânşâh'ın ordusu ile Aras Nehri yakınlarında Cemâziye'l-Evvel 551/Temmuz 1156 tarihinde karşı karşıya geldi. Aras Nehri boyunca devam eden muharebelerde Süleymânşâh'ın ordusu mağlup oldu ve savaş meydanından firar eden Süleymânşâh Bağdâd'a giderken Mûsul/Mevsil (موصل) yakınlarında Erbil/İrbil (أربل) Begteginli atabeyi Zeyneddîn Alî Küçük (زين الدين على كوجك) tarafından tevkif edilerek Cemâziye'l-Evvel 555/Haziran 1156 tarihinde Erbil Kalesi'nde hapsedildi. Erbil atabeyinin bu durumu Sultân Muhammed'e bildirmesi ile o taht mücadelesi konusunda rahat bir nefes alabildi.³⁹

Sultân Muhammed hastalığı sebebiyle dinlenmekte olduğu sırada kardeşi Melikşâh'ın Kum (قم) ve Kâşân (كاشان) şehirlerine saldırdığı haberini alması üzerine Melikşâh'a haber göndererek bu hareketinden vazgeçmesini vazgeçmediği takdirde kendisini veliaht tayin etmeyeceğini bildirdi ancak Melikşâh bu çağrıya kulak asmadığı gibi İsfahân üzerine harekete geçti. Melikşâh'ın bu hareketinin önüne geçilmesi gerektiği kanaatinde olan Sultân Muhammed hasta olmasına rağmen ordunun başına geçerek Melikşâh üzerine harekete geçti. Ordusu bozulup askerleri dağılan Melikşâh Bağdâd'a kaçarken hastalığı sebebi ile Sultân Muhammed kardeşi Melikşâh'ı takip etmedi.⁴⁰

II. Bikemzâ/Becimzâ Savaşı (549/1154)

Sultân Muhammed, amcası Sultân Süleymânşâh'ın tahtı ele geçirme teşebbüsünü bertaraf edip tekrar tahta oturdu ve hemen sonrasında Halife el-Muktefi Liemrillâh'a gönderdiği elçi vasıtası ile adına hutbe okutmasını istedi ancak Halife el-Muktefi Liemrillâh, Emîr Hasbey'i tevkif ettirmesini öne sürerek bu isteği kabul etmeyerek Sultân Muhammed'i kınadı.⁴¹ Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın bu

³⁸ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 42; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 88-89; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 209-210; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 80; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 79; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 141; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 327-328; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 408.

³⁹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 256; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 42; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, trc. Öztürk, s. 368; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb fit'-Târih (Hânedanlar Târihi)*, s. 92; Reşideddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih; Selçuklu Devleti*, s. 234; İrşid Yûsuf Râşid Hamidân, *Selâcikatü's-Şâm ve'l-Cezîre fi'l-Fetre ma Beyne H. 435-570*, el-Müessesetü's-Sahafiyeti'l-Ürdüniyye, Ammân 1409/1988, s. 199; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 85, 88-89; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 210-211; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 336; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 79-80; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 142; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 328-329; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 408.

⁴⁰ Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 212; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 203.

⁴¹ Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 211-212; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 332; Öngül, *Selçuklular*

davranışı Sultân Muhammed'in son derece öfkelenmesine ve kinlenmesine neden oldu. Çevresinde yer alan emîrlerin kendisini Bağdâd üzerine sefere çıkması yönündeki telkinlerine rağmen, Sultân Muhammed sefere hazır olmadığı kanaatinde olduğu için bu emîrlere müspet bir cevap vermedi.⁴²

Abbâsî halifesi el-Muktefi Liemrillâh, Sultân Melikşâh zamanında yaşanan mücadeleler sırasında Tikrît hâkimi Mes'ûd el-Bilâlî'ye esir düşen aralarında vezîri İbn Hubeyre'nin oğlu Ebû'l-Bedr ve diğer bazı emîrlerin de olduğu esirlerin serbest bırakılması için elçi gönderdiğinde Mes'ûd el-Bilâlî bu elçiyi hapsedince Halife el-Muktefi Liemrillâh, bu duruma kızarak bir hilâfet ordusunu önceki başarısız muhasaradan takriben 8 ay sonra Tikrît üzerine harekete geçirdi.⁴³ Tikrît halkı Mes'ûd el-Bilâlî'ye destek vererek direnişlerini devam ettirdiler ve Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın ordusunun şehre girmesine mâni oldular. Bu durum karşısında son derece öfkelenen Halife el-Muktefi Liemrillâh bizzat hilafet ordusunun başına geçerek sefere çıkmak amacıyla Bağdâd'dan ayrıldı (549 yılı Safer ayının ilk cuma günü/23 Nisan 1154).⁴⁴

Mezkûr bir saldırıyı beklemedikleri ve hazırlıksız yakalandıkları için Tikrît halkı şehri savunamadı ve kaçmak zorunda kaldı. 13 mancınıkla dövüldüğü kaynaklarda yer alan iç kalenin bir burcu ele geçirilmiş olmasına rağmen tamamı hâkimiyet altına alınamadı ve bir buçuk aydan fazla bir zaman kuşatma devam etti.⁴⁵ Muhasaranın şiddetle devam ettiği halde iç kalenin düşmemesi ve teslim alınamaması üzerine umudu kırılan Halife el-Muktefi Liemrillâh, kuşatmayı kaldırarak Bağdâd'a dönmek zorunda kaldı (Evâhir-i Rebiü'l-Evvel 549/14 Haziran 1154).⁴⁶ Halife el-Muktefi Liemrillâh kuşatmayı kaldırarak Bağdâd'a dönmesindeki

Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, s. 314, 318; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75-76; Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", s. 550; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhü fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 324; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 203.

⁴² Bumdârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 212; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 213; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 76; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 203; Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", s. 550; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhü fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 324.

⁴³ İbnü'l-Esîr *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 239; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 213; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 203.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 239; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 213; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 159; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 251- 260; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 213-214; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 159; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 407.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 239; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 260; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 214; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 159; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 55;

asıl niyeti daha güçlü bir ordu meydana getirerek tekrar saldırmaktı.⁴⁷ Çok geçmeden 6.000 kişilik bir kuvveti Abbâsî vezîri İbn Hubeyre komutasında Tikrît'e gönderdi. İbn Hubeyre Tikrît'e varıp (7 Rebiü'l-Âhir 549/21 Haziran 1154) kuşatmaya başladığı ve neredeyse kale ele geçirilmek üzereyken Mes'ûd el-Bilâlî'nin beraberinde Alpkuş Günhar, Turşek el-Muktefê ile güçlü bir orduyla Şehrâbân/Şehribân (شهرابان)'a ilerlediği bilgisinin gelmesiyle kuşatmayı hızla kaldırarak Bağdâd'a dönmek zorunda kaldı.⁴⁸

Şahne Mes'ûd el-Bilâlî, Alpkuş, Irak Selçuklu sultânı Muhammed ile irtibat kurarak onu Abbâsî halifesi el-Muktefî Liemrillâh'a karşı harekete geçmesi konusunda teşvik etmekteydi. Mes'ûd el-Bilâlî özellikle halifenin ordusunun savaş tecrübesi hususundan yetersiz olduğunu bu nedenle 1.000 kişilik teçhizatlı bir Selçuklu birliğinin bile hilâfet ordusunu kolaylıkla yenebileceğini sultana bildirerek meselenin çok rahat bir şekilde halledilebileceğini izah etmeye çalıştı.⁴⁹ Sultân Muhammed böyle bir harekâta henüz hazırlıklı olmadığını belirterek, Şahne Mes'ûd el-Bilâlî ve Alpkuş'un öncü kuvvetler olarak ilerleme taleplerini kabul etti. Sultân Muhammed, diğer taraftan Halife el-Muktefî Liemrillâh'a haber göndererek kendisinin selefleri gibi olmadığını ve hilâfet makamına tâbi olduğunu bildirdi.

Mes'ûd el-Bilâlî ve Alpkuş beraberlerinde birçok Türkmen Beyi, Horasân Selçuklu sultânı Sencer'den de gerekli desteği alamayınca Türkmenlerden oluşan bir ordu ile harekete geçtiler. Sultân Sencer, daha önce Halife el-Müsterşid Billâh'ın Irak'tan Selçukluları çıkarma siyasetine sert tedbir alınmasından yanayken şimdi Oğuzların elinde esîr olması nedeniyle Halife el-Muktefî Liemrillâh'ın Irak'taki Selçuklu hâkimiyetine son verme teşebbüsleri başarıya ulaşabilmişti. Bu nedenle mezkûr emîrlere ve onlara bağlı olan Türkmenler kendi işlerini kendileri yapma kararı aldılar.⁵⁰ Bu olay kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır; “*Selçuklu emîrleri Sultân Muhammed ile yaptıkları toplantıda “Rızıklarının kesildiğini, evlerinin başkalarına iskân edildiğini, bu durumun daha büyümeden çözümlenmesi gerektiğini”* söylediler.

Taşcı, “Irak Selçukluları (1119-1194)”, s. 407; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 203.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 260; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 213-214; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 332-333; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75; Hañçabay, “Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 5; Taşcı, “Irak Selçukluları (1119-1194)”, s. 407.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 260; Kayhan, “Irak Selçuklu Devleti”, s. 159; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75; Hañçabay, “Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 55-56; Taşcı, “Irak Selçukluları (1119-1194)”, s. 407-408.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 243; Kayhan, “Irak Selçukluları (1120-1194)”, s. 79; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 75-76; Mukâbele, “el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye”, s. 326-327; Hañçabay, “Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 56; Taşcı, “Irak Selçukluları (1119-1194)”, s. 408.

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 260-261; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 214; Kayhan, “Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri”, s. 675; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 76; Hañçabay, “Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 56; Taşcı, “Irak Selçukluları (1119-1194)”, s. 408.

İhtiyatlı olan Sultân, “*Acele etmeyiniz, halifeye muhalefet uğursuzluktur. Saltanatımın başında halifeye düşmanlık ve muhalefet etmeyi çirkin buluyorum*” dedi. Bunun üzerine emîrlar “*Biz gideceğiz ve bu işi yoluna koyacağız*”⁵¹ demek sureti ile kararlılıklarını ortaya koydular. Buna karşı Sultân Muhammed “*Ben fikrimi söyledim ve ne için istemediğimi de açıkladım. Artık istediğinizi yapın.*” şeklinde cevap verdi.

Mes‘ûd el-Bilâlî’nin komutasındaki Selçuklu kuvvetleri başkent Hemedân’dan hareket ederek Horasân Yolu üzerinde karargâh kurdu. Mes‘ûd el-Bilâlî ve maiyetindekiler Sultân Muhammed’ en istedikleri desteği alamadıkları için, Tikrît Kalesi’nde mahpus bulunan müteveffa Sultân Mes‘ûd’un yeğeni Arslânşâh b. Tuğrul’u hapisten çıkarıp buldukları yere getirerek ona sultân kıyafetleri giydirek tıpkı bir sultâna davranır gibi tazim gösterdiler. Arslânşâh’ı maiyetiyle birlikte ordunun merkezine konumlandırarak harekete geçip Bağdâd’ın kuzey doğusunda bulunan Şehrâbân köyüne hâkim oldular. Bu haber Bağdâd’a ulaşınca halife daha önce Tikrît kuşatmasına gönderdiği 6.000 kişilik birliğin yanı sıra Selçuklu hâkimiyetinden alınan yerlerin iktâ (اقطاع) edildiği büyük emîrlardan Hille mülhakatının iktâna sahip olan Mühellil ve Emîr Kuveydan, Kûfe ve Basra iktâlarını ellerinde bulunduran Mengü Bars el-Müsterşidî ve Kutluğ Bars (قتلغ برس), Batîha bölgesinin emîri Bedr b. Muzaffer b. Hammâd ve diğer bazı emirler hilâfet merkezi Bağdâd’da toplandılar. Selçuklu ve Türkmen askerlerinde oluşan ordu karşında Abbâsî ordusunun merkez kuvvetlerini bizzat halife, Vezîr İbn Hubeyre ve Mengü Bars el-Müsterşidî, sağ kanat Emîr Kuveydân ve Bedr b. Muzaffer, sol kanadın komutası ise Kutluğ Bars yapmaktaydı. Birbirine yaklaşan ordular nihaî olarak 30 Recep 549/10 Ekim 1154 tarihinde Ba’kûbâ (بعقوبه) yakınlarında ve Bağdâd’a iki konak mesafede bulunan Bikemzâ (بكمزا)/Becimzâ (بجمزا)/Bezimzâ (بزمزا)/Bekmize (بكمزه)⁵² adlı köyde karşılaşarak 18 gün sürecek savaşa tutuştular.⁵³

12.000 kişiden oluşan Türkmen birliği, halifenin ordusuyla aralarına hayvanlarından ve hargâhlarından (büyük çadır/otağ) oluşan bir barikat kurdular. Mes‘ûd el-Bilâlî ve Turşek el-Muktefevî komutasında bulunan kuvvetler hilâfet

⁵¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi’l-Ümem ve’l-Mulûk*, s. 260; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 315; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 76; Hançabâ, “Abbâsîler’in Son Dönem Vezirlerinden Ebü’l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 56.

⁵² Bundârî, *Zubdetu’n-Nusra ve Nuhbetu’l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 215

⁵³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi’l-Ümem ve’l-Mulûk*, s. 261; Hüseyinî, *Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiyye*, s. 92-93; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, IX, s. 243; Bundârî, *Zubdetu’n-Nusra ve Nuhbetu’l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 212; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 333; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 315; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 76; Kayhan, “Irak Selçukluları”, s. 790; Kayhan, “Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri”, s. 675; Kayhan, “Irak Selçuklu Devleti”, s. 159; Kayhan, “Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)”, s. 771; Kayhan, “Irak Selçukluları (1120-1194)”, s. 79; Sümer, “Muhammed b. Mahmûd”, s. 550; Mukâbele, “el-Vezîr ‘Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti’l-Hilâfeti’l-Abbâsiyye”, s. 335; Hançabâ, “Abbâsîler’in Son Dönem Vezirlerinden Ebü’l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 56; Taşcı, “Irak Selçukluları (1119-1194)”, s. 408; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 204.

ordusunun Kutluğ Bars tarafından komuta edilen sol kanadını hızlı birşekilde hezimete uğrattılar ve merkez kuvvetlerinin bir kısmı da zayıflatarak hilâfet ordusunu Bağdâd'a çekilmek zorunda bıraktılar.⁵⁴ Türkmenler, Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın mahzenine saldırıldılar ve yağmaya karşı durmaya çalışan halifenin hazinedârı⁵⁵ olan Yahyâ b. Yûsuf b. el-Cezerî'yi öldürdüler. Bu durum halifenin askerlerinin halet-i ruhiyesinin bozulmasına ve savaşı kaybedeceklerini düşünmelerine neden oldu.⁵⁶

Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın yanında bulunan Emîr Mengû Bars/Mengû Pars el-Müsterşidî ve sağ kanat komutanı Fahreddîn Firûzân/Frûyân/Kuveydan'ın halifenin huzuruna gelip ona bağlılıklarını yineledikten sonra harekete geçtiler. Mezkûr emirlerin askerî yetenekleri sayesinde yağma ile iştil eden ve muharebe ciddiyetini kaybeden Türkmenler üzerine yaptıkları hücum sayesinde galip geldiler. Mezkûr emirler sayesinde Bağdâd, Türkmenlerin saldırından kurtulduğu gibi Halife el-Muktefi Liemrillâh savaşı kazandı ve pek çok Türkmen esir alındı. Bahusus Selçuklu ordusunda mevcut olan Türkmenlerin Abbâsî karargâhını yağmalamak ile iştil ederek savaş düzeninin bozmaları hilâfet ordusunun mezkûr Türk emirler komutasında galip gelmesinin önünü açtı. Hilâfet ordusu tarafından Türkmenlerin takibata uğratılarak mallarının yağmalanmasından sonra, Türkmenler ve Irak Selçuklu sultânı Muhammed'in bir intikam seferi düzenleyeceğini tahmin eden Halife el-Muktefi Liemrillâh, kendi ordusundaki askerlerinin ellerinden ele geçirdikleri ganimetleri cebren alarak Türkmenlere geri verdi. Halife bu sayede Türkmenlerin ve Sultân Muhammed'in bir intikam seferi tertip etmesini engellemeyi düşündü. Melik Arslânşâh b. Tuğrul ise Alpkuş ya da oğlu tarafından Azerbaycan'da bulunan atabeyi Şemseddîn İldeniz'in yanına götürüldü.⁵⁷

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 261; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005⁹, s. 249; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 76; Haçabab, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 57.

⁵⁵ Abbasi Halifesi Ebü Ca'fer el-Mansûr döneminde ihdas edilen halifenin/devlet başkanının özel hazinesi olan Beytü'l-Mâli'l-Hassa kurumu tesis edilmiş başındaki sorumluya ise Hâzin-i Hass veya Hâzinu Beyti'l-Mâli'l-Hâssa, daha sonraları ise Sâhibu Beyti'l-Mâli'l-Hâssa diğer Türk-İslâm devletlerinde de devam ettirilmiştir. Zeki ve dürüst kişilerden seçilen ve saray hazinesinden sorumlu olan üst düzey saray memurlarından olan hazinedar, İslâm devlet teşkilatında Hâzinü'l-Mâl, Reîsü Beytü'l-Mâl, Nâzıru Beytü'l-Mâl, Endülüs Emevîlerinde Hâzinü'l-Mâl, Fatımîler Hilâfeti'nde Sahibü Beytü'l-Mâl, Karahanlılarda Ağıç şeklinde tesmiye edilmekteydi. Hazinedar görevini ifa eden kişiler sultanların çok fazla güvendiği kişiler olması hasebiyle bazen ordu komutanlığı, sūbaşılık ve devlet kademesinde daha yüksek görevlere getirilebilmekteydiler. Erdoğan Merçil, "Hazinedar", *DİA*, 17, İstanbul 1998, s. 141-143; Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 169-172.

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 261; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 76; Haçabab, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 57.

⁵⁷ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 93-94; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 262; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 249-250; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 315; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 76-77; Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)", s. 771; Haçabab, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 57; Taşcı, "Irak Selçukluları (1119-1194)", s. 408.

Bikemzâ Savaşı'nda bozguna uğrayan Mes'ûd el-Bilâlî ve Turşek el-Muktefî Bağdâd'dan uzaklaşarak İbn Hubeyre'ye ait olan Vâsit iktâlarına saldırdılar. Bu durum üzerine 25 Şaban 549/4 Kasım 1154 tarihinde Mes'ûd el-Bilâlî üzerine sefer düzenleyerek onu hezimete uğrattı ve muzaffer bir şekilde Bağdâd'a rücu etti. Elde ettiği muvaffakiyetlerinden dolayı Halife el-Muktefî Liemrillâh, ona "*Sultânu'l-İrâk Melikü'l-Cüyûş*" unvanlarını verip onan sarık ve gömlekten oluşan hil'ât taktim etti. Abbâsî Hilâfeti ordusu karşısında alınan bu hezimet ile Irak'taki Selçuklu hâkimiyeti bitme noktasına geldi. Bu durum zaten iç meseleler ve kendine itaat etmeyen emîrler nedeniyle halet-i ruhiyesi bozulan ve sıhhati bozulan Sultân Muhammed'in Halife el-Muktefî Liemrillâh'ı cebren kendisine itaat ettirerek adına hutbe okutması için zorlama fikrine kapılmasına neden oldu.⁵⁸

III. Bağdâd Kuşatması (552/1157)

Abbâsî Hilâfeti'nin Irak'taki Selçuklu varlığına son verme teşebbüslerinde olduğu gibi Bikemzâ Savaşı'nda da başarılı olması, Irak Selçuklu Devleti aleyhine Irak bölgesinde toprak, saygınlık ve otorite sağlaması, Sultân Muhammed'in bu tehlikeli durumu bertaraf edebilmek için harekete geçmesine neden oldu. Abbâsî halifesi el-Muktefî Liemrillâh ayrıca tahta çıktığı andan itibaren Emîr Hasbey Belengirî'yi öldürtmesi bahane edilerek Irak Selçuklu sultânı Muhammed adına hilâfet merkezi Bağdâd'da hutbe okutmadı. Selçuklu iktâlarına el koyduğu yetmiyormuş gibi saltanatta hak iddiacısı olarak karşısına Süleymânşâh'ı çıkararak Abbâsî halifesi el-Muktefî Liemrillâh ile karşı karşıya gelmenin artık kaçınılmaz olduğuna kanaat getirdi. Daha önce Bağdâd şahnesi Mes'ûd el-Bilâlî ve diğer Selçuklu emîrlerinin tavsiyelerine kulak asmayan Sultân Muhammed, kendine tâbi olan Selçuklu emîrlerinin de Bağdâd'a yürümesi için onu "*Zira orası memleketin merkezi, baba ve atalarının başkentidir. Eğer sen kendin oraya gidersen senin önünde kimse duramaz ve seninle boy ölçüşmek kimsenin elinden gelmez*"⁵⁹ şeklindeki sözlerle cesaretlendirmeleri üzerine 30.000 kişilik ordusu ile Abbâsî Hilâfeti'nin merkezi olan Bağdâd üzerine hareket ederek Zi'l-Hicce 551/Ocak-Şubat 1157 tarihinde Ba'kûba'ya geldi. Mûsul Zengî atabeyi Kutbeddîn Mevdûd (قطب الدين مودود) dan yardım talep etmesi üzerine nâib Zeyneddîn Alî Küçük komutasında olan ordu Sultân Muhammed'e yardım için harekete geçirildi.⁶⁰ Bu dönemde Gürcüler ile

⁵⁸ İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyeddîn Celâleddîn Muhammed b. Tâceddin Ebû'l-Hasan Ali b. Tabâtâbâ el-Hasenî el-Alevî (709/1309), *Kitâbu'l-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Devleti'l-İslâmiyye: el-Fahrî Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258*, trc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 256-257; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 284-285; Emîn, *Târîhu'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 112; Hasaneyn, *İrân ve'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 142; Hañçabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 58

⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XII, s.427; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 218-221; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 337; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 80-81; Hasaneyn, *İrân ve'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, s. 142; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye", s. 330.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 256-257; Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 224; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250;

mücadele halinde olan Azerbaycan atabeyi Şemseddin İldeniz, Gürcü saldırılarını ileri sürerek Azerbaycan'dan ayrılmazken Oğuz tehlikesi dolayısıyla Emir İnanç Bey'de Rey'de kalarak Sultan Muhammed'in Bağdâd seferinde iştirak etmediler.⁶¹

Halife el-Muktefi Liemrillâh, Selçuklu cephesinden uzun zamandır böyle bir harekât beklediğinden dolayı işe ve asker temini için hazırlıklıydı. Bunlara ek olarak şehrin surlarını tadil ve tahkim ettirmiş, çevresindeki hendekleri tevsî ettirmiş, asker ve silah toplamaya devam etmişti. Bu tedbirlere ilaveten savaş gemileri yaptırmış ve Dicle Nehri'nde bulunan gemileri sarayın önünde topladıktan sonra, saray ile nehri birleştiren köprüyü tahrip ettirerek herhangi bir saldırı karşısında burayı güvende tutmayı amaçlamıştır. Dâru'l-Hilâfe'yi çevreleyen surları tadil ve tahkim ettirmiş, gerekli yerlere mancınık ve okçuların yerleştirilmesini sağlamıştır. Kuşatmadan kurtulmak için gerekli olan mancınık ve arrâdeleri hazırlayarak bunlarda kullanılması için Bağdâd'da bulunmayan taşları çevreden temin ettirmiştir. Kurulan 270 adet mancınık ve arrâdeden sadece birisini 40 kişi kullanmaktaydı. Dicle Nehri'nin batı yakasında bulunan halkın ve değerli eşyalarının nehrin doğu tarafındaki surlarla çevrili Dâru'l-Hilâfe'ye taşınmasını, buraya erişimi sağlayan köprülerin ve Dicle Nehri'nin batısında bulunan Kasr-ı İsâ, el-Murabbaa, el-Kurayya, el-Müstecide ve en-Necmî gibi kasırların Selçuklu ordusu tarafından istimal edilmesini engellemek için 15-16 Muharrem 552/27-28 Şubat 1157 tarihinde tahrip ettirmiştir. Bu tarihte Halife el-Muktefi Liemrillâh, münadiler vasıtasıyla hiç kimsenin batı tarafında bulunmaması gerektiğini duyurdu.⁶²

Halife el-Muktefi Liemrillâh ve vezîri İbn Hubeyre Selçuklu ordusunun yaklaşması üzerine Irak'ın muhtelif vilayetlerinde bulunan tâbi emirlere haber göndererek muhtemel kuşatmayı bertaraf etmek için hilâfet ordusuna asker

Hüseyin Ali Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umûmî Türk Tarihi Kürsüsü, Neşredilmemiş Doktora Tezi, İstanbul 1975, s. 111; Zetterstéen, "al-Muktafi li-Amr Allah", s. 543; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 89-90; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 28/1, İstanbul 2018, s. 51; Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", s. 675; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 80; Emîn, *Târîhu'l-'Irak fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 112; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irak fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 142; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 330-331; Hançabab, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffar Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 59.

⁶¹ Hüseyin, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 94; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 244; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 216; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 159; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 51; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81.

⁶² İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), *et-Târîhu'l-Bâhr fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil*, nşr. Abdulkâdir Ahmed Tuleymât, Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, Kâhire 1963, s. 113 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 257-258; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 285; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 90-92; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 216-217; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 159; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 331-332; Hançabab, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffar Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 59-60.

göndermelerini istediler. Bu teklife sadece Vâsıt emîri Kutluğ Bars müspet cevap verirken Kutluğ Bars'ın şehri terk etmesi ile buraya hâkim olan Basra emîri Erkuş (أرقش), Hille'yi ele geçiren Mühellil ve Batiha emîri Berd b. Muzaffer halife el-Muktefi Liemrillâh ve veziri İbn Hubeyre'nin yardım taleplerini geri çevirdiler. Ayrıca Vezîr İbn Hubeyre'nin yardım talebini askerinin yetersizliğini bahane ederek geri çeviren Bedr b. Muzaffer, İbn Hubeyre'ye güven duymadığı için kuşatma esnasında Sultân Muhammed'in talebi ve idare ettiği yerlerin iktâ' menşûrunu elde ettiği için kuşatmaya yardımcı olması için gemiler ile yardım gönderdi. Ayrıca Selçuklu ordusuna yardım etmesi için Dubeys b. Sadaka el-Mezyedî'de 2.000-3.000 asker gönderdi.⁶³

Halife el-Muktefi Liemrillâh ve vezîri İbn Hubeyre'nin aldığı yerinde tedbirler Dâru'l-Hilâfe surlarının kuzeyinde kaim olan Bâbu's-Şemmâsiyye'de bulunan Sultân Muhammed tarafından bilindiği için kendisinde Bağdâd'ın kolaylıkla ele geçirilmeyeceği fikri hasıl olmaya başladı. Bu nedenle şehri muhasara altına almaya başlamadan önce hem taht müddeileri hem de isyan eden emîrleri itaat altına almadan böyle bir harekâta girişmek istemediği için saldırı emri vermeden önce Halife el-Muktefi Liemrillâh'a gönderdiği mektupta "*Kendisine sadık bir köle ve tek isteğinin hutbelerde adının okunmasını olduğunu, bunun gerçekleşmesiyle birlikte hemen geri döneceğini*" ifadelerine yer vererek halife ile savaşmak istemediğini bildirdi. Sultânın ifadelerinden anlaşılacağı üzere Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın dînî hâkimiyetini kabul etmekle birlikte taht kavgasında kendinden başkasına destek vermemesini, kendi adına hutbe okutturulduğu takdirde geri gidebileceği ve Irak gelirlerini Abbâsî Hilâfeti'ne bırakmak niyetinde olduğu anlaşılmalıdır.⁶⁴ Halife el-Muktefi Liemrillâh ise sultânın bu talebinin Bağdâd'a gelmeden önce elçi teatisi ile halledilebileceğini ancak ordu ile Bağdâd'a gelinmesi nedeniyle bu işin ancak Hemedân'a geri gitmesi ve daha sonra elçi göndermek suretiyle halledilebileceğine yönelik kanaatini cevabî mektubunda "*Hemedân'a dönmesini ve bu konu görüşülünceye kadar orada beklemesini*" şeklinde dile getirerek muahede için öncelikle Hemedân'a dönmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁵

⁶³ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 97; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 257; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 286; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 91; Hañabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 59.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 256; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 255; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 217; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Hasaneyn, *İrân ve'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûki*, s. 142; Hañabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 60; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 205.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 256; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 255; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 90; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 217; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Hañabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 60; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 205.

Bu cevaptan anlaşıldığı üzere Halife el-Muktefi Liemrillâh, Sultân Muhammed'i oyalayarak zaman kazanmak istemekteydi. Halife el-Muktefi Liemrillâh ile yapılan bu görüşme neticesinde olumlu bir cevap alınamayınca yani adına hutbe okutulup meşrû Irak Selçuklu sultânı olduğu tasdik edilmediği taraflar arasında savaş kaçınılmaz oldu. Bâbu'ş-Şemmâsiyye'den ayrılan Sultân Muhammed, Dâru'l-Hilâfe'nin batı tarafında sur olmadığı ve kuşatmanın buradan daha kolay yapılacağı gerekçesiyle Dicle Nehri'nin batı tarafına geçti. Burada kendisini bekleyen Mûsul nâibi Zeyneddîn Alî Küçük ile buluşup saldırı hazırlıklarını tamamlayarak Tâc tarafından 20 Muharrem 552/4 Mart 1157 tarihinde harekete geçme emrini verdi ve Bağdâd müdafileri ok yağmuruna tutuldular.⁶⁶

Selçuklu ordusunun Bağdâd'ı kuşatmaya başlamasından sonra Sultân Muhammed'e itaatini göstermek ve Vezîr İbn Hubeyre'den intikam almak isteyen Basra emîri Bedr b. Muzaffer'in yardım için gönderdiği gemilerin Dicle Nehri'nde ilerleyerek Bağdâd'a yaklaştığı haberi müdafilere ulaşınca Vezîr İbn Hubeyre, Dicle Nehri'nin Hille'den gelen gemilerin Dâru'l-Hilâfe'nin önünden geçip Selçuklu kuvvetlerine ulaşmasına engel olmak için güneyinde bulunan gemileri harekete geçirerek yardımın Selçuklu kuvvetlerine ulaşmasına engelledi. Bu nedenle geri çekilmek zorunda kalan bu gemiler önce İsâ Kanalı'na oradan da Sarât Kanalı'na geçerek Dicle Nehri'ne ulaşmaya çalıştılar. Bu teşebbüslerinde muvaffak olmalarına rağmen çok vakit kaybetmeleri ve Hille'den gelen takviye kuvvetler ile Bağdâd'a saldırılarını şiddetlendirdiler. Ancak hem Halife el-Muktefi Liemrillâh ve veziri İbn Hubeyre'nin burada aldığı tedbirler sayesinde hem de halktan müdafaaya destek verenler büyük bir direniş sergilediler. Bu direnişle gemilerin kahir ekseriyeti battı ve üzerlerinde bulunan askerler boğuldular. Şehrin güneyinde mezkûr mücadele verilirken savaşın başladığı andan itibaren Dâru'l-Hilâfe'yi saldırılardan korumak için Dicle Nehri'nin batı kısmında bulunan Selçuklu karargâhına gemiler ile saldırılar düzenleyen Halife el-Muktefi Liemrillâh başarılı sonuçlar elde etti.⁶⁷

Savaş öncesi hazırlıklarında ve savaş esnasında Abbâsî Hilâfeti'nin zaferi için etkili rol oynadığını gördüğümüz Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın vezîri İbn Hubeyre, Dâru'l-Hilâfe'ye gıda sevkiyatının durma noktasına gelmesi, şehirde

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 256; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 255; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, s. 111-112; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 92-93; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 217; Emin, *Târîhu'l- 'Irak fi'l- 'Asri's-Selcûkî*, s. 112; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Hasaneyn, *Îrân ve'l- 'Irâk fi'l- 'Asri's-Selcûkî*, s. 142; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 60; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 205.

⁶⁷ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 255-256; İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhr fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsul*, s. 114; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 256; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 228; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 286-287; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 93-94; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 217-218; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81-82; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 60-61; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 205.

fiyatların fahiş oranlara yükselmesi ve bahusus 3 Safer 552/17 Mart 1157 tarihindeki savaşta çok sayıda Abbâsî Hilâfeti askerinin Selçuklu askerleri tarafından öldürülmesi üzerine askerlere maaş yerine tahıl ambarlarında bulunan erzak dağıtıp, onların da bu tahılı halka satarak nakde çevirmesi üzerine şehirde iktisadî bunalım yaşanmasını önüne geçmeye çalışmıştır. Gıda eksikliği ve iktisadî bunalım meselesini bu şekilde halleden İbn Hubeyre, muhasaranın başarısız olması için Selçuklu ordusunu bölmek amacıyla Selçuklu emîrleri ile gizlice haberleşmek suretiyle bu emîrlere çeşitli hediye ve para göndererek Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın iyi niyetinden bahsedip mücadeleden vazgeçmelerini istedi.⁶⁸ Emîrlere hediye ve para göndererek halifenin İslâm dünyasındaki kutsal yerini hatırlatarak onlara;

“Siz sultânın yakın adamlarısınız. Kendisine herkesten daha çok nasihatlerde bulunabilirsiniz. Sultânın halifeye karşı nasıl meydan okuduğunu, ona karşı nasıl isyan ettiğini, Bağdad hakkında nasıl kendisi ile münakaşa ettiğini ve rekabet ettiğini görüyorsunuz. Bağdad ki, Dâru'l-Hilâfe'dir. Ehli Beyt'ten kalan eserlerin saklandığı yerdir. Hâlbuki onun elinde bulunan memleketler geniş, köleleri, malları ve serveti çok fazladır. Ona geri dönmesi için nasihat ederseniz ve o da buna uyarsa Emîrü'l-Mü'mînîn onun iyi niyeti ve sadakatinden emin olup, rahatlar. Sultân da isteğine kavuşur, Emîrü'l-Mü'mînîn'in teveccühünü kazanarak, gözüne girer ve Allah katında derecesi yükselir. Şunu da biliniz ki, Emîrü'l-Mü'mînîn sizden lütuf ve ihsanını kesmez; siz uzak ve yakında olsanız bile lütuf ve ihsanıyla yine sizleri taltif eder. Şayet Sultân Bağdad'ı ve Irak'ı sizin yardımınızla istilâ ederse, ihtiyacı kalmayacağı için sizden ayrılır ve pişman olursunuz. Emîrü'l-Mü'mînîn de sizden lütuf ve ihsanını keserek, hiçbir zaman size iltifat etmez. Birçok belalara ve musibetlere maruz kalırsınız.” şeklinde ifadeler içeren bir mektup gönderdi.⁶⁹

İbn Hubeyre, Azerbaycan atabeyi Şemseddîn İldeniz ile irtibata geçerek onu Melikşâh ya da Melik Arslânşâh ile Hemedân'a hareket etmesi konusunda cesaretlendiriyordu. İbn Hubeyre'nin bu girişimi sonuçsuz kalmamış aralarında geçen bu yazışmanın sonucunda Azerbaycan atabeyi Şemseddîn İldeniz yanına Melikşâh'ı alarak Hemedân üzerine harekete geçti.⁷⁰ Kuşatmanın şiddetle devam

⁶⁸ Hüseyî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, s. 95-96; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, IX, s. 256-257; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, s. 256; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 229; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 94; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 217-218; Kayhan, “Irak Selçuklu Devleti”, s. 159; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Mukâbele, “el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhü fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye”, s. 332-333; Hançabay, “Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 61; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilâfeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 205.

⁶⁹ Hüseyî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, s. 95-96; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 218; Kayhan, “Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz”, s. 51-52; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Mukâbele, “el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhü fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye”, s. 333; Hançabay, “Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 61-62.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 290; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 228; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 42; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 249; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250; Sevim -

ettiği sırada Bağdâd da iâşe sıkıntısı kendini göstermeye başladı.⁷¹ Tüm bunlar yaşanırken gelen bir elçi, Azerbaycan atabeyi Şemseddîn İldeniz ve Melikşâh'ın Hemedân'ı ele geçirerek muhalif olanların hapsedtirildiği haberi geldi.⁷² Melikşâh, Halife el-Muktefi Liemrillâh'a bir mektup göndererek;

“İldeniz ve bütün askerlerim toplanıp İnanç'ın üzerine yürüdük ve onu kaçırttık. Askerlerinin büyük bir kısmı bize katıldı. Muhammed'in emîrlere, 20 gün içerisinde buraya gelmemeleri halinde mallarına el koyacağımızı söyledik. Bunun üzerine çok sayıda asker bize katıldı. Bunlardan bir emîri 3 bin atıyla Kirmanşâh'a gönderdik. Eğer bize izin verirseniz Bağdad'a, emir verirseniz Mûsul'a gideriz.” şeklindeki teklif sundu.⁷³

Hemedân'dan gelen haberler üzerine hem Sultân Muhammed hem de aileleri Hemedân'da bulunan Selçuklu askerlerinin halet-i ruhiyeleri bozuldu ve savaşa istekleri azaldı. Ancak Vezîr Ebû'n-Necib el-Asam Dergüzinî, Müstevfi Raziyeddîn Ebû Sa'd el-Havâfî, Nâibü'l-Müstevfi Kemâleddîn Ebû'r-Reyyân, Mes'ûd el-Bilâlî, Atabey Ayaz, 'İzzeddîn Satmaz, Şerefeddîn Gerdbâzu, Mûsul nâibi Zeyneddîn Alî Küçük ve diğer emîrler ile bir savaş divanı kuran Sultan Muhammed, Dicle Nehri'ni geçerek Daru'l-Hilâfe'ye genel bir saldırı yapma kararı aldı. Nehir üzerinde tahkim ettikleri köprüden geçerek saldırıya başlayan Selçuklu askerleri şiddetli fırtına nedeniyle Köprü'nün tahrip olması üzerine Dicle Nehri'ne düşerek boğuldular. Ayrıca İbn Hubeyre'nin Selçuklu emîrlere gönderdiği mektuplar haricinde hilâfet makamına bağlılığı ile biline Mûsul atabeyi Kutbeddîn Mevdûd'un ağabeyi Haleb Zengî Atabeyi Nüreddîn Mahmûd'un Zeyneddîn Alî Küçük'e mektup gönderip onu kınaması üzerine Mûsul Zengî Atabeyliği askerlerinde savaşa isteksizlik başladı. Bu durum üzerine Sultân Muhammed ile Mûsul nâibi Zeyneddîn Alî Küçük arasında güvensizlik baş gösterdi. Bu nedenle halet-i ruhiyesi bozulan Sultân Muhammed,

Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 337; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 94; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 319; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Sümer, “Muhammed b. Mahmûd”, s. 550; Mirza Bala, “İl-Deniz”, s. 962; Kayhan, “Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz”, s. 52; Hañçabay, “Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 62.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 258; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 94; Kayhan, “Irak Selçuklu Devleti”, s. 159; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Mukâbele, “el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye”, s. 333; Hañçabay, “Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 61; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbâsî Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 205.

⁷² Reşideddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih; Selçuklu Devleti*, s. 237; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr*, II, s. 257; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250; Kayhan, “Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz”, s. 52; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Mukâbele, “el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye”, s. 332-333; Hañçabay, “Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 62.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhr fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsul*, s. 114; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 287-288; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 220; Hañçabay, “Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, s. 62.

Zeyneddîn Alî Küçük'ü birkaç kere kendine ihanetle suçladı fakat Sultân Muhammed'i kendisine tâbi olduğunu, birlikte hareket ettikleri taktirde başarılı olabilecekleri ve Bağdâd'ı ele geçirebilecekleri konusunda onu ikna eden Zeyneddîn Alî Küçük, Sultân Muhammed'in son bir kere daha Bağdâd'a saldırı kararı almasına sebep oldu. Bu cümleden olarak Dicle Nehri'nin doğu yakasına geçip Daru'l-Hilâfe'yi kuşatma kararı alan Selçuklu kuvvetleri, nehri geçmek için yeni bir köprü kurdular, Sultân Muhammed, arkasında ihtiyat birliği için 300 kişi bırakarak askerleri ile birlikte karşı tarafa geçti. Fakat Mûsul nâibi Zeyneddîn Alî Küçük, Sultân Muhammed'in köprüyü geçmesinden sonra köprüyü kestirip Selçuklu karargâhını yağmalayarak Sultân Muhammed ve vezîri Ebû Necib Dergüzinî'nin ağırlıklarını alıp Mûsul'a avdet etti.⁷⁴

Sultân Muhammed'in bazı emîrlerinin ihanetine uğraması sonucunda 24 Rebîü'l-Evvel 552/6 Mayıs 1157 tarihinde muhasarayı kaldırarak ağırlıklarını orada bırakıp dönmek zorunda kaldı. Sultânın geri çekildiğini gören halk ve askerler Bağdâd'da bulunan Selçuklu sarayı Dârü'l-Memleke'yi yağmaladılar. Halife el-Muktefi Liemrillâh ise kuşatma sırasında taraf değişerek kendi yanında yer alan Türk emîrlere güvenmediği için onları Melikşâh'ın yanına gönderdi.⁷⁵ Tüm bu gelişmeler neticesinde Bağdâd'a gerçekleştirilen ve başarısızlıkla sonuçlanan bu sefer sonucunda Abbâsî Hilâfeti'nin bölge üzerinde kurduğu hâkimiyeti tartışmasız kesinlik kazandı. Selçuklu askerlerinin kuşatmayı kaldırması üzerine Bağdad ve çevresindeki yerleri hâkimiyet altına alan Halife el-Muktefi Liemrillâh ve Vezîr İbn Hubeyre, Bağdâd ve çevresinde takriben 200 yıl devam eden Büveyhî ve Selçuklu hâkimiyetini sona erdirdiler.⁷⁶ Başarısızlıkla sonuçlanan Bağdâd seferinin hemen

⁷⁴ Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 231; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 257-258; İbnü'l-Esir, *et-Târihu'l-Bâhr fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsul*, s. 114; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, s. 290-295; Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, s. 112; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 94-95; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 220-221; Emin, *Târihu'l-'Irak fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 112; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 142; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 63.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 258; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 42; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, trc. Öztürk, s. 368; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s. 231; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 249; İbnü'l-Verdî *Târihu İbnü'l-Verdî (Tetimmütü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l Beşer)*, s. 95; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250; Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", s. 675; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 52; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 319; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Tan, *Tecâribü's-Selef'e Göre Irak Selçukluları ve Abbâsî Hilâfeti Arasındaki İlişkiler*, s. 228; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhü fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 333; Hançabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 62-63.

⁷⁶ İbnü't-Tiktakâ, *Kitâbu'l-Fahri fi'l-'Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Devleti'l-İslâmiyye*, s. 218, 220; William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline, and Fall From Original Sources*, John Grant, Edinburgh 1924, s. 585-589; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250; Zetterstéen, "al-Muktafi li-Amr Allah", s. 543; Kayhan, "Irak Selçukluları", s. 790; Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", s. 675; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 80; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 81; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 142; Mukâbele, "el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhü fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye", s. 333; Muhittin Kapanşahin, "Büyük Selçuklu

sonrasında Sultân Muhammed karşısına saltanat iddiası ile çıkan Melikşâh ve Azerbaycan atabeyi Şemseddîn İldeniz'i etkisiz hale getirerek bu isyan girişimine son vermek için süratle Hemedân'a hareket etti. Azerbaycan atabeyi Şemseddîn İldeniz ile mücadele etmeyi düşündüyse de bu sefer planını gerçekleştirmedi.⁷⁷ Sultân Muhammed'in hükümdarlığı boyunca gerek içte gerekse dışta yaşadığı mücadelecilik ortamı onu oldukça yorgun düşürdü ve yakalandığı verem hastalığı sonucunda bir sürede bu hastalık ile mücadele etmek zorunda kaldı ve 554/1159-1160 tarihinde Hemedân'da vefat etti.⁷⁸

Sonuç

Büyük Selçuklu sultânı Muhammed Tapar'ın vefat etmesinin ardından oğlu Sultân Mahmud ve kardeşi Horasân meliki Sencer arasında gerçekleşen Sâve Savaşı sonucunda Sultân Mahmud amcası Sencer'e yenilmiş ve bu savaş sonucunda yapılan anlaşma doğrultusunda Sultân Sencer, yeğeni Sultân Mahmûd'a hâkim olduğu Horasân bölgesinin batısındaki topraklarda Irak Selçuklu Devletini kurdu. Bu devletin kurulmasıyla birlikte Abbâsî halifeleri Sultân Tuğrul döneminde Büyük Selçuklu Devletine devrettikleri dünyevî yetkilerini geri alabilmek adına aradıkları uygun ortamı buldular.

Irak Selçuklu devleti kurulduğu andan itibaren Selçuklu meliklerinin saltanat üzerindeki hak iddiaları sebebiyle giriştikleri mücadele ortamına sahne olmuştur. Bu ortam Abbâsî halifeleri tarafından bizzat desteklenerek güçlü bir Selçuklu Devleti ya da güçlü bir Selçuklu sultânındansa birbirleri ile mücadele halinde olan ve dolayısıyla etrafında olup biten gelişmeleri takip edemeyen bir Selçuklu tercih ediyorlardı. Irak Selçuklu Devleti döneminde Abbâsî Hilafetinden ilk fiili harekete geçen Halife el-Müsterşid Billâh oldu. Irak Selçuklu sultânı Mes'ûd ile Abbâsî halifesi el-Müsterşid Billâh arasında meydana gelen Daymerk/Daymerc Savaşı ile

Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İlişkileri", *History Studies*, 4/4, Kasım 2012, s. 212; Haççabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", s. 62-64.

⁷⁷ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 42; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s. 250; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 52.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, s. 319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, IX, s. 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XII, s. 437; Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 254; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, trc. Öztürk, s. 369; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçukîyye*, s. 233; el-Hüseynî el-Yezdî, Muhammed, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Secûkiyye: Selçukluların Hikâyesi*, s. 149; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbârî'l Beşer)*, s. 95; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb fit-Târîh (Hânedanlar Tarihi)*, s. 92; Reşîdeddîn Fazlullâh, *Cami'ü'l-Tevârih; Selçuklu Devleti*, s. 240; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 250; Merçil Müslüman *Türk Devletleri Tarihi*, s. 80; Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 95; Emîn, *Târîhu'l-'Irak fi'l-'Asri's-Selçukî*, s. 112; Öngül, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 320; Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 82-83; Mirza Bala, "İl-Deniz", s. 962; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 218-221; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 160; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 80; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 51, Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", s. 550; Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selçukî*, s. 142-143; Aydın, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri Abbasi Hilafeti İlişkileri (549-590/1038-1194)*, s. 206.

Abbâsî halifelerinin dünyevî yetkilerini geri elde edebilme arzularının haricinde Selçuklu Türklerini bölgeden çekip çıkarma emellerinin de açık bir ilanı oldu. Daymerk/Daymerc Savaşı sonrası Halife el-Müsterşid Billâh'ın Bağdâd'a döneceği sırada suikasta uğraması arından hilafet makamına gelen Râşid Billâh'ın Türk aleyhtarı bir tutum sergilemesi sonucu azledilerek yerine el-Muktefi Liemrillâh'ın geçirilmesi aslında Selçuklu Devletinin hâlâ Abbâsî Hilafeti üzerindeki gücünün bir göstergesidir. Yeni Abbâsî halifesi el-Muktefi Liemrillâh'ın Irak Selçuklu sultânı Mes'ûd'un ölümüne kadar tabiiyet statüsüne aykırı hareket etmediği ancak farklı gerekçeler ileri sürerek üstü kapalı da olsa Selçuklu aleyhtarı girişimlerde bulunduğu bilinmektedir.

Irak Selçuklu Sultânı Mes'ûd'un vefat etmesinin ardından Sultân Melikşâh gibi zayıf karakterli bir kimsenin Irak Selçuklu tahtına çıkması devletin içinde bulunduğu durumu daha da güç hale getirmekteydi ve Sultân Mes'ûd'un ölüm haberi Bağdâd'a ulaşır ulaşmaz Halife el-Muktefi Liemrillâh Selçuklu aleyhtarı bir politika izlemeye Bağdâd'da bulunan Selçuklu mallarına el koyarak Selçukluların Bağdâd şahnesi Mes'ûd el-Bilâlî'yi Tikrît'e çekilmeye mecbur bırakmakla başladı.

Tüm bu kötü gidişat üzerine Irak Selçuklu Devletinin kontrolünü üstlenmiş olan Emîr Hasbey Belengirî, Sultân Melikşâh yerine Irak Selçuklu Devleti tahtına Sultân Muhammed'i çıkarmayı uygun gördü. Sultân Muhammed tahta çıkar çıkmaz Emîr Hasbey Belengirî'yi tevkiif ettirip diğer emirlerin isyanlarını önleyebileceği düşüncesi ile gözdağı vermek amacıyla kesik başlarını dönemin güçlü emîr ve atabeylere göndermesiyle başta Azerbaycan atabeyi Şemseddîn İldeniz olmak üzere emîrler kendisinden yüz çevirdi.

Abbâsî halifelerinin etkisi, emîrlerin gittikçe güçlenmesi, melik isyanlarının yaşanması ile geçen Sultân Muhammed döneminde gerçekleşen Bikemzâ Savaşı ise Irak Selçuklu sultânları ve Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkilerin seyrinde bir dönüm noktası oldu. Abbâsî Halifeliği kazandığı bu zafer ile Selçuklu Türklerini bertaraf etme amacına bir adım daha yaklaşmış oldu. Yaşanan bu olumsuz gelişmeler üzerine Irak Selçuklu sultânı Muhammed Bağdâd üzerine harekete geçme kararı aldı. Bağdâd şehrinin muhasarası sırasında son derece etkili olduğu görülen Abbâsî vezîri İbn Hubeyre savaş esansında Selçuklu emîrlere çeşitli vaatlerde bulunarak onları halifelik tarafında çektiği gibi Azerbaycan atabeyi Şemseddîn İldeniz'i de yanına bir Selçuklu meliki alarak Irak Selçuklu başkenti Hemedân üzerine harekete geçmesi yönünde teşviklerde bulundu. Vezîr İbn Hubeyre'nin tüm bu girişimlerinin olumlu sonuçlanması neticesinde emîrlerinin ihanetine uğrayan Sultân Muhammed Bağdâd muhasarasını kaldırmak ve geri dönmek zorunda kaldı.

Sultânın bölgeden çekildiğini gören halk ve askerler Bağdâd'da bulunan Selçuklu sarayını yağmalamaya başladı. Irak Selçuklu Devleti adına başarısızlıkla sonuçlanan Bikemzâ Savaşı ve Bağdâd Muhasarası sonucunda Selçukluların Irak bölgesindeki nüfuzu sarsılırken Abbâsî Hilâfeti'nin mezkûr bölge üzerindeki

hâkimiyeti sağlandı. Bu durum daha sonra Abbâsî halifesi en-Nâsır Lidînillâh (622/1225) döneminde Irak'taki Selçuklu hâkimiyetinin sonlandırılması için ön hazırlık hükmündeydi.

Kaynakça

ACAR, Abdurrahman, "Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerine Genel Bakış", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, 6 – Abbâsîler, II*, nşr. Nahide Bozkurt – Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 443-480.

AHMED B. MAHMÛD Bursalı İmamzâde (977/1596-1570), *Selçuknâme*, trc. Erdoğan Merçil, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2012.

AKYOL, Hasan, "Irak Selçukluları", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, nşr. Refik Turan, Grafik Yayınları, Ankara 2012.

ALPTEKİN, Coşkun, "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 295-350.

APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi: Abbâsîler Dönemi*, IV, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

AYDIN, Yeliz, *Horasan ve Irak Selçuklu Devletleri-Abbâsî Hilafeti İlişkileri (429-590/1038-1994)*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2018, s. 1-265.

AYKAÇ, Mehmet, "İbn Hübeyre, Ebü'l- Muzaffer", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 82-83.

BEZER, Gülay Ögün, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, 22, İstanbul 2000, s. 81-82.

BEZER, Gülay Ögün, "İldenizliler", *DİA*, 22, Ankara 2020, s. 82-84.

BOSWORTH, Clifford Edmund, "Saldjûkids", *EP*, VIII, Leiden - New York 1995, s. 936-959

BOSWORTH, Clifford Edmund, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran, V - The Saljuq and Mongol Periods*, nşr. John Andrew Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 1-202

BUNDÂRÎ, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

ÇEVİK, Adnan, *Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçuklu Tarihi (548/572-1153-1176)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

DAKUKÎ, Hüseyin Ali, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umûmî Türk Tarihi Kürsüsü, Neşredilmemiş Doktora Tezi, İstanbul 1975.

DÛRÎ, Abdülazîz, "Bağdad", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 425-433.

EL-HÛSEYNÎ el-Yezdî, Muhammed, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Secûkiyye: Selçukluların Hikâyesi*, trc. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

EMİN, Hüseyin Ahmed, *Târihu'l-'Irak fî'l-'Asri's-Selcûkî*, Nuşûrâtü'l-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdâd 1385/1965

EŞKÛRÎ, Hasan Yûsufî – MENÛÇEHRÎ, Ferâmurz Hâc, “İbn Hubeyre”, *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, V, Tehrân 1372/1993, s. 103-104.

GÖK, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

HAMÎDÂN, İrşîd Yûsuf Râşîd, *Selâcikatü's-Şâm ve'l-Cezîre fî'l-Fetre ma Beyne H. 435-570*, el-Müessesetü's-Sahafiyeti'l-Ürdüniyye, Ammân 1409/1988.

HANÇABAY, Halil İbrahim, “Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53, Aralık 2017, s. 45-72.

HASANEYN, Abdunna'im Muhammed, *İrân ve'l-'Irak fî'l-'Asri's-Selcûkî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, Beyrût 1402/1982

HÜSEYNÎ, Sadreddîn Ebu'l Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, trc. Necati Lügâl, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İmâdeddîn İsmail b. Ömer (777/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XII, trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2017

İBNU'T-TIKTAKÂ, Ebû Ca'fer Safiyeddîn Celâleddîn Muhammed b. Tâceddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî (709/1309), *Kitâbu'l-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Devleti'l-İslâmiyye: el-Fahrî Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258*, trc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cemâleddîn el-Bağdâdî (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk, Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî İçinde*, trc. Hüseyin Polat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 219-457.

İBNÜ'L-ESİR, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, trc. Ahmet Ağrakça- Abdülkerim Özaydın- Zülfikar Tüccar, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016.

İBNÜ'L-ESİR, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *et-Târîhu'l-Bâhr fî'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil*, nşr. Abdulkâdir Ahmed Tuleymât, Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, Kâhire 1963.

İBNÜ'L-EZRAK Ahmed b. Yûsuf b. Ali el-Fârikî (577/1181), *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı): Târîhu'l-Farikî*, trc. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

İBNÜ'L-VERDÎ, Ebû Hafs Zeyneddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureyşî eş-Şâfiî el-Maarrî (749/1349), *Târîhu İbnü'l- Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l Beşer): Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, İbnü'l-Verdî'nin Târîh'inde Bulunan Selçuklularla İlgili Kayıtlar*, trc. Mustafa Alican, Kesit Yayınları, İstanbul 2014.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 353-416.

KANNAS, Bilal Mohammed, *Selçuklular Zamanında Bağdad Şehrinin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2021

KAPANŞAHİN, Muhittin, “Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İlişkileri”, *History Studies = Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/4, Kasım 2012, s. 191-217.

KAPANŞAHİN, Muhittin, “Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İlişkileri”, *History Studies*, 4/4, Kasım 2012, s. 191-218.

KAYHAN, Hüseyin, “Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)”, *Yeni Türkiye*, 72 - Kafkaslar Özel Sayısı – II, Ankara, 2015, s. 769-787.

KAYHAN, Hüseyin, “Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 28/1, İstanbul 2018, s. 45-65.

KAYHAN, Hüseyin, “Irak Selçuklu Devleti”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 10 - Selçuklular, nşr. Yusuf Ayönü – Mehmet Ersan, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 145-167.

KAYHAN, Hüseyin, “Irak Selçukluları (1120-1194)”, *Yeni Türkiye*, XX/84 – Ortadoğu Özel Sayısı – III, Ankara, 2016, s. 73-84.

KAYHAN, Hüseyin, “Irak Selçukluları”, *Türkler*, IV, nşr. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 786-794.

KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri”, *Türkler*, IV, nşr. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 669-677.

KAYHAN, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitapevi, Konya 2001.

KAZVÎNÎ, Hamdullâh Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr (750/1350), *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, nşr. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

KAZVÎNÎ, Hamdullâh Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr (750-1350), *Târih-i Güzîde*, trc. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

MAKDÎSÎ, George, “İbn Hubayra”, *EP*, III, Leiden – London 1986, s. 802-803.

MANSUROĞLU, Mecdud, “Candar”, *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 24-25

MERÇİL, Erdoğan, “Hazinedar”, *DİA*, 17, İstanbul 1998, s. 141-143.

MERÇİL, Erdoğan, “Şahne”, *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 292-293.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011

MÎRHÂND, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî (904/1498), *Târih-i Ravzatü's-Safâ fî Sîret'l-Enbiyâ ve'l-*

Mülük ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye, trc. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

MİRZA BALA, Mehmedzade, “İl-Deniz”, *İA*, V/II, Eskişehir 1997, s. 961-964;

MUIR, William, *The Caliphate: Its Rise, Decline, and Fall From Original Sources*, John Grant, Edinburg 1924.

MUKÂBELE, Ma'an, “el-Vezîr 'Avneddîn b. Hubeyre ve Devruhû fi Mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye fi İstiâ'deti Nufûzihâ'z-Zemenî (H. 544-560/M. 1149-1170)”, *Mecelletu Câmi'atu Ummu'l-Kurâ li 'Ulûmi'ş-Şer'iyye ve'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ*, XVIII/37, Cumâdi's-Sânî 1427/2006, s. 309-351.

Murat Öztürk, “Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengirî”, içinde, Işın Demirkent Anısına, nşr. Abdülkerim Özeydin – vd., Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008.

MÛNECCİMBAŞI Ahmed b. Lütfullah (1113-1702), *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül-Ahbar Fi Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Horasan-ı Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, I, trc. Ali Öngül, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul 2017.

NÎŞÂBÛRÎ, Zahreddîn (582/1187), *Selçuknâme*, trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

ÖNGÛL, Ali, *Irak Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2018.

ÖNGÛL, Ali, *Selçuklular Tarihi, I: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ahmedîliler”, *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 168-169.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, I, Ülke Yayınları, İstanbul 2014, s. 477-504

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, II – Selçuklu Tarihi Medeniyeti: Tarih, Şehir ve Mimari*, (Ankara, 1-5 Ekim 2018), nşr. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 9-28

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Muktefi Liemrillâh”, *DİA*, 31, Ankara 2020, s. 145-146.

ÖZTÜRK, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

PALABIYIK, Muhammed Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002

RÂVENDÎ, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, trc. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

RENTERGHEM, Vanessa Van, “Social and Urban Dynamics in Baghdad During the Saldjûk Period (mid. XIth - mid. XIIth C.)”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, (İstanbul, 7-9 Kasım 2008), I, nşr. İsmail Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 171-192.

REŞİDEDDİN Fazlullâh b. İmâdüddeve Ebû'l-Hayr Hemedânî et-Tabîb (718/1318), *Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti*, trc. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

SEKMAN, Zeynep Hilal, *Horasan-Irak Selçuklularının Çöküşünde İdari Etkenler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

SÜMER, Faruk, "Has Bey", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 271-272.

SÜMER, Faruk, "Muhammed b. Mahmûd", *DİA*, 30, Ankara 2020, s. 549-550.

SÜMER, Faruk, *Khâşş Beg*, *EF*², Leiden 1997, s. 1097.

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (1358?), *Mecma'u'l-Ensâb fî't-Târîh (Hânedanlar Târîhi)*, trc. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

TAN, Pınar Kaya, "Tecâribü's-Selef'e Göre Irak Selçukluları ve Abbâsî Hilâfeti Arasındaki İlişkiler", *Şarkiyat Mecmuası*, 40, (2020), s. 215-233.

TANERİ, Aydın, "Candar", *DİA*, 7, İstanbul 1992, s. 145-146

TAŞCI, Kemal, "Irak Selçukluları (1119-1194)", *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, nşr. Halil İbrahim Gökbörü, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s. 403-410

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005⁹

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988

YAZICIZÂDE Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme, Selçuklu Tarihi)*, (Giriş-Metin-Dizin), nşr. Abdullah Bakır, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2017.

YÜREKLİ, Tülay, "XI. Yüzyıl Ortalarından Moğol İstilasına Kadar Tikrit", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/1, (Nisan 2018), s. 64-73.

ZETTERSTÉEN, Karl Vilhelm, "al-Muktafi li-Amr Allah", *EF*², VII, Leiden - New York 1993, s. 543-544.

ZETTERSTÉEN, Karl Vilhelm, "İbn Hübeyre", *İA*, V/2, Eskişehir 1997, s. 757.

ZETTERSTÉEN, Karl Vilhelm, "Muktefi", *İA*, VIII, Eskişehir 1997, s. 576.

TARİH VE TARİHÇİ

**Tuğlukşahlar Hanedanlığı'nın Menşei Üzerine Bir
Değerlendirme
An Evaluation on the Origin of the Tughluqshahs
Dynasty**

Metin BİLAL*
Savaş EĞİLMEZ**

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
23.11.2023	20.12.2023	31.12.2023	Araştırma
Atıf/Citation: Bilal, Metin; Eğilmez Savaş, “Tuğlukşahlar Hanedanlığı'nın Menşei Üzerine Bir Değerlendirme”, <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 2 (2), 2023, s.145-156.			

ÖZET

Hindistan tarih boyunca gerek yer altı gerekse yer üstü zenginlikleri bakımından dikkat çeken bir bölge olur. Onun bu özelliği yabancı toplumların dikkatinden kaçmaz. Bundan dolayı insanlar bu zenginliklere ulaşmak için çeşitli yollara başvururlar. Bu, bazen seferle bazen de bir tacirin hizmetinde köle olarak gerçekleşir. Hindistan'da hüküm süren hanedanlıkların kurucularına baktığımızda bu durumun bariz örneklerini görmek mümkündür. Örneğin Delhi Türk Sultanlıklarından biri olan Tuğlukşahlar Devleti'nin kurucusu Tuğluk, at çobanı olarak bir tacirin hizmetine girerek Hindistan'a gelir. Tuğluk Hindistan'a geldikten sonra Halaç sarayına intisap eder. Bir süre sonra burada önce mîrâhurluğa akabinde valilik pâyesine kadar yükselir. Halaç Hanedanlığı'nın yönetimi Hinduların eline geçince Melik Tuğluk bu duruma karşı çıkar ve kendi hâkimiyetini tesis eder. Böylece Tuğlukşahlar Devleti tarih sahnesinde yerini alır.

Bu çalışmada uzun yıllar Hindistan'da hâkimiyet süren Tuğlukşahlar Hanedanlığı'nın menşei üzerine bir değerlendirme yapılır.

Anahtar Kelimeler: Karaunas, Tuğluk, Tuğlukşahlar, Hindistan, Delhi

* Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, metinbilal61@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3150-8272.

** Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, egilmez@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9414-4838.

ABSTRACT

Throughout history, India has been a remarkable region for foreign in terms of both underground and aboveground riches. This feature of his does not go unnoticed by foreign societies. For this reason, people resort to various methods to reach these riches. This sometimes takes place on expedition, sometimes as a slave in the service of a merchant. When we look at the founders of the dynasties ruling in India, it is possible to see clear examples of this situation. For instance, Tughluq, the founder of the Tughluqshahs State, one of the Delhi Turkish Sultanates, came to India by entering the service of a merchant as a horse herder. Subsequent to Tughluq came to Inndia, he entered the Halaj palace. After a while, he was first promoted to the rank of mirahur and then to the rank of governor. When the rule of the Halaj Dynasty fell into the hands of the Hindus, Malik Tughluq opposed this situation and established this own rule. Thus, the Tughluqshahs State took its place on the stage of history.

In this study, an evaluation is made on the origin of the Tughluqshahs Dynasty, which ruled India for many years.

Keywords: Qaraunas, Tughluq, Tughluqshahs, India, Delhi

Giriş

Doğu Kuzey Hindistan'da Delhi Türk Sultanlıklarının temeli Kutbeddîn Aybeg'in Delhi'yi başkent yapmasıyla atılır.¹ Aslen Türkistanlı² olan Aybeg, Hindistan'a gelerek Gur sarayına intisap eder.³ Aybeg, Mu'izzeddîn Muhammed'in 1206 yılında öldürülmesi üzerine "Kutbeddin" ünvanı alarak Lâhor'da sultanlığını ilan eder.⁴ Aybeg'in ölümü üzerine Kutbiler dört bölüme ayrılır. Akabinde İltutmuş, Kutbeddin Aybeg'in temellerini attığı Kutbiler Devleti'ni ortadan kaldırarak yerine Şemsi Melikleri diye adlandırılan dönemi başlatır.⁵

İltutmuş 1211 yılında Delhi'de "Şemseddîn" ünvanıyla tahta oturunca resmi olarak Şemsiler Dönemi de başlar. Şemseddîn Türkistan'da bulunan Kıpçakların

¹ Salim Cönce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 7, Ankara 2002, 17.

² Cüzcânî'nin verdiği bilgiye göre Aybeg, İmam Ebu Hanife soyundan gelen Kadı Fahreddin Abdülaziz Kufî tarafından Türkistan'dan getirilir. Kufî'den Kur'an okuma, at biniciliği ve ok atma gibi konularda eğitim alır. Aybeg, tüccar tarafından Gazne şehrinde yüksek bir fiyattan Gur Sultanı Muhammed'e satılır. Detaylı bilgi için bkz (Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî, "Tâbâkât-ı Nâsırî", *The History of India As Told By Its Own Historians*, (Ed. H. M. Eliot), vol. 2, London 1869, 299.

³ Salim Cönce, "Şemsi Melikleri", *Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986, 20-24; Galib Mübarek, *Hindistan'da Türkler*, (Çev. Saadettin Y. Gömeç), Berikan Yay., Ankara 2013, 41-47; Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türkler", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 1 Ocak-Haziran, Malatya 2001, 27.

⁴ Cüzcânî, 300-1; Nizâmeddin Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberî*, (Çev. B. De, M. A.), Calcutta 1927, 42-45; Yahya B. Ahmed B. Abdullah Sirhindi, *Târîh-i Mübârekşahî*, (İng. çev. K. K. Basu), Oriental Institute, Baroda 1932, 14-16.

⁵ Sirhindi, 14; Nizâmeddin Ahmed, 60-1; Erdoğan Merçil, "Gazneliler ve Hindistan", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, s. 2, 31 Ekim-1 Kasım 2002, Ankara 2006, 322.

Alberi kabilesinden Aylam Han'ın oğludur ve küçük yaşta köle tüccarına satılır. Daha sonra Buhara'ya getirilerek Sadr-ı Cihân'ın akrabalarından biri tarafından satın alınır. İltutmuş, Kutbeddîn Aybeg zamanında sırasıyla ser-candârlığa, emîr-i şikârlığa ve emirü'l-umeralığa kadar yükselir. Ayrıca Aybeg'in de damadı olur.⁶ Şemseddin İltutmuş'un 1236 yılında hastalanarak vefat etmesi üzerine 26 yıl süren saltanatı son bulur. Şemsilerin tahtına sırasıyla Rukneddin Firuz, Raziye Sultan ve Behram Şah geçer.⁷ Behram Şah 10 Mayıs 1242 tarihinde tutuklanır ve birkaç gün sonra da öldürülür. Onun ardından Şemsiler tahtına Alâeddin Medun Şah ve Nâsireddin Mahmud Şah geçer. Nâsireddin'in 18 Şubat 1266 tarihinde vefat etmesi üzerine Şemsiler Dönemi kapanır ve Balabanlar Dönemi başlar.⁸

Gıyâseddin Balaban Türkistan'da bulunan Alberi Hanedanlığı'na mensuptur. Babası 10 bin çadırlı bir ilin yöneticisidir. Genç yaşta ülkesinden ayrılan Uluğ Han önce Bağdat'a oradan da Gücerât'a gelir. Uluğ Han Basralı Cemâleddîn'in yanında eğitim aldıktan sonra Delhi'ye gelerek Şemseddin İltutmuş'un hizmetine girer. Nâsireddin Mahmud Şah'ın ölümüyle de hanların ve meliklerin desteğini alarak "Gıyâseddin" ünvanıyla tahta çıkar. Tarih 1287 yılını gösterdiğinde 80 yaşına gelen Gıyâseddin Balaban vefat eder.⁹ Gıyâseddin'in ölümü üzerine Balaban tahtına yeğeni Keykubat "Mu'izzeddin" ünvanı olarak geçer. Devlet içerisinde giderek etkisi artan Halaçlar 1290 tarihine gelindiğinde Keykubat'ı ve oğlunu öldürürler. Böylece Balabanlar Devri kapanarak Halaçlar Dönemi başlar.¹⁰

Celâleddin Firuz Şah 13 Haziran 1290 tarihinde Kîlûgari'de tahta çıkarak Halaç Sultanlığı'nın ikinci evresini başlatır. Sultanın doğum tarihi kesin olarak bilinmez. Babasının yuğruş (vezir) lakabını taşıması onun nüfuzlu bir aileden geldiğini gösterir. Celâleddin, Şemsiler ve Balabanlar döneminde Hindistan'a yapılan seferlerde ve Moğollara karşı verilen mücadelelerde büyük yararlılık gösterir.¹¹ Celâleddin Firuz Şah'tan sonra Halaç tahtına Rukneddin İbrahim Şah,

⁶ Cöhce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", 696-697; Cüzcânî, 320-323; Muhammed Kâsım Hinduşah Firişte, "Tarih-i Firişte", (İng. trc. John Briggs), *History of the Rise of the Muhammadan Power of India*, London 1829, 116-117.

⁷ Nizâmeddin Ahmed, 72-724; Bahriye Üçok, "Delhi Müslüman-Türk Sultanlığının Kuruluşu ve Sultan Raziye'nin Saltanatı", *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Der.*, VIII, Ankara 1960, , 127-128.

⁸ Cöhce, "Şemsi Melikleri", 110-140; Cüzcânî, 337-359; Firişte, 124-136; Nizâmeddin Ahmed, 78-93; Sirhindi, 26-37; Cöhce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", 703-706; Erdoğan Mercil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2006, 324-325; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, TTKB, Ankara 1950, 287-296.

⁹ Firişte, 137-152; Nizâmeddin Ahmed, 93-119; Sirhindi, 37-49; Ziyâeddin Berenî, *Tarih-i Firuzşahi*, (İng. çev. İshiyah Ahmad Zilli), Primus Books, Delhi 2015, 16-77; Orhan Fuad Köprülü, "Balaban Han", *DİA.*, Cilt 5, İstanbul 1992, 3; M. Fuad Köprülü, "Balaban", *MEB. İA.*, Cilt 2, İstanbul 1964, 263-268; Saadettin Yağmur Gömeç, "Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri", *DTCF. Tarih Araştırmaları Der.*, s. 35/59, Ankara 2016, 239-254; Salim Cöhce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", 706-708; Bayur, 296-299; Enver Konukçu, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri (1206-1214)", 353.

¹⁰ Berenî, *Tarih-i Firuzşahi* (İng. çev.), 77-107; Nizâmeddin Ahmed, 119-131; Cöhce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", 708-709; Sirhindi, 49-57; Firişte, 152-158.

¹¹ Enver Konukçu, "Kalaç Sultanlığı", *Atatürk Üni. Ed. Fak.*, (Yayımlanmamış Doçentlik Çalışması), Erzurum 1977, 91-95; Orhan Fuad Köprülü, "Firüz Şah Halacı", *DİA.*, Cilt 13, İstanbul 1996, 140-141;

Alâeddin Muhammed Şah, Şehzade Ömer, Kutbeddin Mübarek Han ve son olarak da Hint asıllı Nâsireddin Hüsrev Han geçer. Halaç tahtına Hüsrev Han'ın geçmesi üzerine Gazi Melik bu durumu hoş karşılamayarak onun yönetimine karşı çıkar. Nihayetinde Gazi Melik, Hüsrev Han'ı ortadan kaldırarak Halaç Hanedanlığı yerine Tuğlukşahlar Devleti'ni kurar.¹²

1. HANEDANLIĞIN MENŞEİ

1.1. Tuğluk Kelimesinin Kaynaklarda Yazılışı

Tuğlukşahlar Hanedanlığı'nın menşesine geçmeden önce hanedanlığa ismini veren “*Tuğluk*” kelimesinin dönemin kaynaklarında nasıl yazıldığına bakmak konunun anlaşılması açısından önem arz eder. Çünkü Tuğluk kelimesinin yazılışı hakkında hem dönemin tarihçileri hem de günümüz araştırmacıları farklı yazım şekilleri ortaya koyarlar. Tuğluk'un; kaynaklarda *Taghlek*, *Tughlek*, *Tughlik*, *Taghlik*¹³ şeklinde yazıldığı görülür.¹⁴ Firişte, *Târîh-i Firişte* adlı eserinde Tuğluk'un aslında “*Kutluğ*” kelimesinin bozulmuş şekli olduğunu ileri sürer.¹⁵ Ancak ne dönemin önemli kaynaklarından olan Zıyâeddin Berenî'nin *Târîh-i Firuzşahî* adlı eserinde ne de Şemsi Sirâc Afif'in *Târîh-i Firuzsâhî* adlı eserinde böyle bir bilgiye rastlanmaz. Ayrıca Firişte'nin verdiği bu bilgiyi eleştiren yazarlarda vardır. Hiç şüphesiz bunların başında hanedanlıkla ilgili önemli çalışmalar yapan Ishwari Prasad gelir. Prasad'a göre bu iki kelimeye bakıldığında yazılışlarının birbirinden farklı olduğu kolaylıkla ayırt edilir.¹⁶ Böylece Prasad, Firişte'nin bu görüşünün ne kadar yanlış olduğunu ortaya koyar.

Tuğluk kelimesinin yazılışı üzerine araştırma yapan yazarlardan biri de T. Wolseley Haig'dir. Haig'e göre de kelimenin doğru harekeli yazılış biçimi İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde yazdığı “*تغلق*” (*Tuğluk*) şeklindedir.¹⁷ Genel olarak

Berenî, *Târîh-i Firuzşahî* (İng. çev.), 108-110; Nizâmeddin Ahmed, 132-134; Sirhindi, 57-58; Firişte, 158-161; S. Roy, “The Khalji Dynasty”, *Delhi Sultanate*, (Ed. R. C. Majumdar), Bombay 1960, 12; A. L. Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, Agra 1950, 140-142.

¹² Berenî, *Târîh-i Firuzşahî* (İng. çev.), 148-259; Sirhindi, 68-92; Nizâmeddin Ahmed, 153-203; Firişte, 181-229; M. Fuad Köprülü, “Alâeddin Halacî”, *MEB. İA.*, Cilt 1, İstanbul 1978, s. 279-282; Bayur, 305-318; S. Haluk Kortel, “Delhi Türk Sultanı Alâeddin Muhammed Sâh Halacî'nin Hindistan'daki Seferleri”, *Belleten*, cilt 62, s. 23, Aralık, Ankara 1998, 747-778; T. W. Haig, “Halacî”, *MEB. İA.*, Cilt 5, İstanbul 1987, 108-109.

¹³ Aurel Stein, *Ruin of Desert Cathay* adlı çalışmasında Koton ve Karangetang dağlarında çobancılık yapan “*Tanghlik*” diye adlandırılan grubun Tuğlukşahlar Hanedanlığı soyundan gelmiş olabileceğine yönelik akıllarda bir soru işareti oluşturur. Detaylı bilgi için bkz. Aurel Stein, *Ruin of desert Cathay*, Macmillanand Co, London 1912, 197-206.

¹⁴ Aga Mehdi Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, Thacker Spink&Co., Calcutta 1933, 52; Lane Poole Stanley, *The Muhammadan Dynasties Chronological and Genealogical Tables with Historical İntroductions*, Archibald Constable and Company, Hindistan 1893, 300; Lane Poole Stanley, *Mediaeval India Under Mohammedan Rule 712-1764*, London 1903, 121; W. H. Moreland, *The Agrarian System of Moslem İndia*, Central Book Depot, Allahabad 1929, 40.

¹⁵ Firişte, 231.

¹⁶ İshwari Prasad, *History of the Qaraunah Turks İndia*, Central Book Depot, vol I, Allahabad 1974, 5.

¹⁷ T. W. Haig, “Tuğluk”, *MEB. İA.*, Cilt 12/1, İstanbul 1979, 482-483; Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 52.

kaynaklar incelendiğinde kelimenin Kutluğ, Taghleq, Tughlik olmadığı doğru yazılışının “Tuğluk” olduğu anlaşılır.

1.2. Aile Adı Olarak Tuğluk

Araştırmacıların üzerinde durduğu önemli bir konu da Tuğluk kelimesinin bir kabile, boy, aile veya şahıs ismi olarak kullanılıp kullanılmadığıdır. Bu konuda araştırma yapan yazarlardan birisi Sır Wolseley Haig'dir. Ona göre hiç şüphesiz Tuğluk bir kabile adından ibarettir.¹⁸ Ancak Haig'in görüşüne katılmayan araştırmacılar da vardır. Bunlardan birisi Banarsi Prasad Saksena'dır. Ona göre Tuğluk kelimesinin Haig'in belirttiği gibi kabile adı olmadığı, sultanın şahsi isminden ileri geldiği yönündedir.¹⁹ Enver Konukçu ise konuyu çok farklı bir noktaya taşımaktadır. Konukçu kelimeyi terminolojik açıdan değerlendirerek kaynaklarda Karaunas yerine “*Bayraktar*” anlamına gelen “Tuğluk” kelimesinin kullanıldığını belirtir.²⁰ Konu üzerinde araştırma yapan yazarlardan biri de Aga Mehdi Hüseyin'dir. Hüseyin, Tuğluk kelimesinin daha çok aile adı olarak kullanıldığını ileri sürer. Bu görüşünü de Gıyâseddin Tuğluk Şah, Muhammed b. Tuğluk Şah ve Firuz Şah Tuğluk'un dışındaki sultanların bu kelimeyi gerek darp ettikleri paralarda gerekse isimlerinden sonra kullanmamalarına dayandırır.²¹ Hüseyin'in bu görüşünden hareketle Tuğluk kelimesinin daha çok bir aileyi veya atayı temsil ettiği ileri sürülebilir. Çünkü tarihte kurulan hanedanlıklara bakıldığında daha çok kuruldukları bölgeden, kurucusundan veya bir aileden gelen isimle adlandırıldıkları görülür. Nitekim Kuzey Hindistan'da kurulan Müslüman Türk hanedanlıkları (Muizziler, Şemsiler ve Balabanlar) isimlerini bu şekilde aldıkları bilinir.

1.3. Tuğlukşahların Kökeni

Hanedanlıkla ilgili diğer önemli bir konu da kurucusunun hangi topluluğa ait olduğudur. Tuğlukşahların kökeni kaynaklarda “*Karaunas*”, “*Karaunah*”, “*Karavna*” şeklinde geçtiğinden bahsedilir. Onların atalarından ilk bahseden Marco Polo'dur.²² Polo'ya göre;

“Bu ovada,²³ birçok şehir, kasaba ve köyün kalın ve yüksek duvarları vardır ve düşmanlarından korunmak için yüksek kuleleri vardır, halkın adı Karaunas'tır, bunlar çok kalabalık, acımasız ve kötü hırsızlar soyundan gelirler, ülke boyunca dolaşırlar ve

¹⁸ Sır W. Haig, “Five Questions In the History Of the Tughluq Dynasyt of Delhi”, *J.A.R.A.S.*, 1922, 321.

¹⁹ Banarsi Parasad Saksena, “Sultan GhiyasuddinTughluq” *A comprehensive History of India*, vol. 5 The Delhi Sultanat, People's Publishing House, New Delhi 1970, 460-461.

²⁰ Konukçu, “Hindistanda Kurulan Türk Devletleri”, 356.

²¹ Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 52-57.

²² Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (Çev. Işık Ergüden –Z. Zühre İlkelen) Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, 93; Saksena, “Sultan Ghiyasuddin Tughluq”, 460-461.

²³ Bahsi geçen ova dağlarla kıyı arasında bulunan ve Camadi şehrini de içine alan bir yerdir. Detaylı bilgi için bkz. Marko Polo, 93, dipnotlar kısmı.

büyük kötülükler yaparlar. Niçin bunlara bizim dilimizde “karışık kan” anlamına gelen karaunas denmiştir? Çünkü anaları Hintlidir, babaları Tatar”.²⁴

Bu bilgidен anlaşılacağı üzere Polo bu topluluğun melez bir ırktan geldiklerini ileri sürer. Ancak Aga Mehdi Hüseyin’in belirttiğine göre Henry Yule bu görüşe karşı çıkar. “Yule’ye göre; Karonas kelimesinin Polo tarafından Moğollar arasında yaygın kullanılan “Karâun” kelimesiyle karıştırıldığıdır. Karâun kelimesinin ise Moğol babadan ve siyahi anneden doğan çocuklar için kullanıldığını belirtir”.²⁵

Polo’nun kayıtlarında dikkat çeken diğer önemli bir nokta da Karaunasların Moğolların bir kolu olduğudur. Polo’ya göre;

“Bir kralları vardır, adı Negüdar’dır, büyük bir zekâ keskinliğine sahip bir adamdır bu. Negüdar bir keresinde, Büyük Kağan’ın kardeşi ve soylu bir vilayetin efendisi Çağatay’ın sarayına on bin adamıyla gitti; yanında bir süre kaldı, çünkü Çağatay onun amcasıydı ve çok büyük bir efendiydi. Ve onunla kalırken bu Negüdar, Çağatay’ı dikkate almadan düşündü ve nankörlük yaptı, nasıl olduğunu size anlatacağım. Çağatay’ın müfrezesindeki en iyi on bin silahlı adamı baştan çıkardı ve bir gün Büyük Ermenistan’da bulunan amcasını terk etti ve çok acımasız ve nankör olan adamlarından on bin atlıyla birlikte kaçtı; Badascian’dan ve Pasciai denen bir başka vilayetten ve Keşmir adlı başka bir vilayetten geçti ve orada çok sayıda adamını ve hayvanını kaybetti, çünkü yollar dar ve kötüydü. Tüm bu vilayetlerden geçtikten sonra, Dilivar denen bir vilayetin sınırlarından Hindistan’a girdi. Adı yine Dilivar olan çok görkemli bir şehri fırtına gibi ele geçirdi, ordusuyla birlikte bu şehirde kaldı ve adı Asidin Soldan olan bir kraldan krallığı aldı, çok büyük ve çok zengin biri olan bu kral hazırlıksız yakalanmıştır. Ve Negüdar orada, sakin sakin orada hüküm sürmeye başladı. Böylece Beyaz Tatarlar siyah olan Hintli kadınlarla karışmaya başladılar ve onlardan olan oğullarına Karonas, yani onların dilinde “karışık kan” dendi”.²⁶

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Polo Moğolların bu kolunun Hindistan’a nasıl geldiklerini ve Tatarların Hintli bayanlarla evlenerek melez ırk olan Karaunasları nasıl meydana getirdiklerini açıkça anlatır. Polo’nun aktardığı bilgileri dönemin diğer seyyah ve vakanüvislerin eserlerinde görmek neredeyse mümkün değildir. Ancak *Tarih-i Firişte*’de Tuğlukşahların melez bir ırk olduğuna dair bilgiler bulunur. Firişte’ye göre, Sultan Gıyâseddin’in babası Tuğluk²⁷, çiftçi bir aile olan Jat kabilesinden bir bayanla evlenir. Bu evlilikten Melik Tuğluk dünyaya gelir. Böylece Melik Tuğluk Türk babadan ve Hintli anneden dünyaya geldiği için melez bir ırk oluşturur.²⁸ Ancak Firişte’nin bu görüşünü çürütmek için

²⁴ Marko Polo, 92-94.

²⁵ Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 57-58.

²⁶ Marko Polo, 94-95.

²⁷ (پدر سلطان ترک نژاد باسم تغلق از قلامان سلطان غیاثالدین بلین و مادر او از قوم جت پنجاب بود) Detaylı bilgi için bkz. Prasad, *History of the Qaraunah Turks India*, 1.

²⁸ Firişte, 229-231.

Tuğlukşahların Hindistan'a ne zaman geldiklerini ortaya koymakla mümkündür. Bu hadise “*Tuğlukşahların Hindistan'a Gelişi*” başlığı altında etraflıca ele alınacaktır.

Karaunaslarla ilgili bilgi veren diğer bir kaynak da Mirza Haydar Duğlat tarafından kaleme alınan *Tarih-i Reşidî*'dir. Ancak Duğlat konuyu çok farklı noktaya çekerek mevzunun aydınlatılmasını daha da zorlaştırır. Duğlat'a göre Moğolların Karaunas ifadesini bir toplumu, bir kabileyi küçümsemek amacıyla kullandıklarını ifade eder.²⁹ Bu bilgiyle Duğlat, Marko Polo'nun Karaunasları Moğolların bir kolu olarak gösterme düşüncesine karşı çıktığını ortaya koyar.

Sultan Firuz Şah Dönemi'nin önemli kaynaklarından biri de Şems-i Sirâc Afif'in “*Târîh-i Fîrûzşâhî*” adlı eseridir. Müellif Tuğluk Hanedanlığı'nın menşesine dair doğrudan bilgi vermese de aktardığı bazı hadiselerden hanedanlığın temellerinin Moğollara dayandırıldığı söylenebilir.³⁰ Afif, *Târîh-i Fîrûzşâhî*'de hanedanlığın üçüncü sultanı Firuz Şah'ın babası Sipahsalar Recep'in Dibâlpûr Racput reislerinden Rana Mal Bahtî'nin kızı Bibi Nâile ile evlenmesi hadisesinde aktardığı bilgiler konu açısından oldukça önemlidir. Afif'in verdiği bilgiye göre üç kardeş Tuğluk, Recep ve Ebu Bekir Horasan'dan gelerek Alâeddin Halaci hâkimiyetinde bulunan Delhi'ye yerleşirler. Sultan Alâeddin, Tuğluk'un cesur ve dürüst kişiliğini görünce onu Dibâlpûr valiliğine getirir. Tuğluk, Dibâlpûr reislerinden Rana Mal Bahtî'nin kızının güzelliğini iştince biraderi Recep'i onunla evlendirmek ister. O günlerde büyük küçük Bahatî kabileleri Dibâlpûr'a bağlı Abuher bölgesinde toplanırlar. Abuher'in âmildarı ise Afif'in büyük babasıdır. Tuğluk ona danışarak onunla birlikte önemli birkaç kişiyi Rana Mal'a gönderir ve evlilik teklifini iletirler. Ancak Rana Mal gurur ve kibrinden ötürü bu teklifi geri çevirir. Bu duruma çok sinirlenen Tuğluk, Rana Mal'a ait olan Talvandi kasabasına ilerleyerek yıllık vergisini peşin olarak ister. Bunun üzerine bölge ahalisi zor durumda kalır. Halkın Tuğluk yüzünden sıkıntıya düştüğünü duyan Rana Mal'ın yaşlı annesi ağlayarak oğlunun evine gider ve durumu oğluyla görüşür. Bibi Nâile babaannesinin gözyaşlarını görünce bunun sebebini sorar. Yaşlı kadın da üzüntüsünün sebebini kendisi olduğunu belirtir ve ona: “*Sen olmasaydın Tuğluk halka bunca eziyet etmezdi.*” diyerek sitemini dile getirir. Bunun üzerine Bibi Nâile babaannesine: “*Eğer beni vermeniz halkın çektiği sıkıntılara son verecekse isteklerini kabul edin ve beni onlara verin. Ancak “Bilmelisiniz ki bir kızınızı daha Moğollar aldı.”*”³¹ şeklinde duygularını dile getirir.³² Ancak Bibi Nâile'nin böyle bir cümle sarf etmesinin gerekçesi Tuğlukşahların Moğol ırkından olduğundan mıdır yoksa onları Moğollara benzettiğinden midir pek bilinmez.

²⁹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (Çev. Osman Karatay), Selenge Yay., İstanbul 2006, 104-105.

³⁰ Afif, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, 37- 38.

³¹ (بايط دانست كه يك دختر را مغلان بردند) Detaylı bilgi için bkz. Afif, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, 37- 38; Banerjee, *History of Firuz Shah Tughluq*, 10-11.

³² Afif, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, 37- 38; Banerjee, *History of Firuz Shah Tughluq*, 10-11.

Karaunaslardan bahseden diğer bir müellif de İbn Battûta'dır. Seyyaha göre Tuğluk, Sind ile Türk yurdu arasındaki dağlarda yaşayan “Karaunas” Türklerinden gelir.³³ Seyyah Hindistan'a Muhammed b. Tuğluk döneminde gelir ve onun yönetiminde uzun yıllar Delhi kadılığı yapar. Seyyah bu dönemde edindiği bilgilerden hareketle Marko Polo'nun görüşüne karşı çıkarak hanedanın menşeyini Moğollardan ziyade Türklere dayandırır. Bu düşüncesini Gıyâseddin Tuğluk Şah'tan itibaren Tuğluk sultanlarının Moğollara karşı tutumlarına dayandırdığı söylenebilir.

Tuğlukşahların Hindistan'a Gelişi

Tuğlukşahlar Hanedanlığı'na dair diğer önemli bir soru işareti de onların Hindistan'a ne zaman geldikleri konusudur. Aslında bunun aydınlatılması hanedanlığın menşeyine dair soru işaretlerini de ortadan kaldıracaktır. Çünkü hanedanlığı Moğollara ve melez bir ırka dayandıranların onların 13. yüzyılın ortalarında Hindistan'a geldiklerini ileri sürerler. Ancak gerek dönemin kaynakları gerekse günümüz araştırmacı ve yazarların çalışmaları incelendiğinde konunun aydınlatılması oldukça zordur. Firişte Sultan Gıyâseddin'in babası Tuğluk'un Gıyâseddin Balaban'ın Türk kölesi olduğunu vurgular.³⁴ Bu bilgiden hareketle Tuğluk'un Balabanlar döneminde Hindistan'a geldiği ve melez bir ırkı oluşturduğu söylenebilir. Ancak İbn Battûta'ya göre Tuğluk at çobanı olarak bir tacirin hizmetine girer ve Sind bölgesine gelir. Onun Sind'e gelişi Halaç sultanı Alâeddin Muhammed'in hükümdarlığı dönemine denk gelir.³⁵ Seyyahın verdiği bilgi Firişte'nin verdiği bilgiyi çürütmektedir. Ancak sadece İbn Battûta'nın aktardığı bilgilerle hareket ederek böyle bir düşünceyi ileri sürmek oldukça güçtür. Çünkü seyyahın uzun yıllar Muhammed b. Tuğluk yönetiminde kaldığı ve sultanın hanedanlığın menşeyini Türklere dayandırma gibi bir düşünceye sahip olabileceği gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Bu yüzden hanedanlık hakkında bilgi veren dönemin diğer önemli kaynaklarına da bakmak gerekir.

Tuğlukşahlar Dönemi'nde yaşamış tarihçi Ziyâeddin Berenî *Tarih-i Firûzşâhî* adlı eserinde Gıyâseddin'in babası Tuğluk hakkında bilgi vermezken Gazi Melik'in³⁶ Horasan'dan Hindistan'a geldiğini işaret eder.³⁷ Ayrıca Berenî Balabanlar Dönemi'nde görevli kişilerin listesini verirken Tuğluk'a dair bir bilgi vermez. Ancak bu bilgiden hareketle onların Balabanlar döneminde Hindistan'a gelmediklerini ileri sürmek oldukça güçtür. Çünkü bu dönemde Tuğluk'un henüz devlet yönetiminde yahut önemli görevliler arasında yer almamasından dolayı kaynaklarda isminin

³³ Battûta, II, 638-639; Prasad, *History of the Qaraunah Turks India*, 1; Saksena, “Sultan Ghiyasuddin Tughluq”, 460; Aga Mehdi Hüseyin, *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq*, London 1938, s. 16.

³⁴ Firişte, 229-231.

³⁵ Battûta, II, 638-639.

³⁶ (سلطام تغلک شاه را که در ان ایام غازی ملک میگفتند در خراسان و هندوستان نامی و او از هه بیرون آمد) Detaylı bilgi için bkz. Ziyâeddin Berenî, *Tarih-i Firuzşahi* (Tas. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahip) Kalküte 1862, 322.

³⁷ Berenî, 322; Berenî, *Tarih-i Firuzşahi* (İng. çev.), 197; Hüseyin, *Tughluq Dynasty*, 17-22; Prasad, *History of the Qaraunah Turks India*, 1.

zikredilmediği düşüncesini akıllara getirebilir. Diğer yandan Tuğluk'un Hindistan'da doğmadığı ve buraya Horasan'dan geldiği bilgisini haklı çıkarmaktadır. Bu yönüyle de Firişte'nin verdiği bilgileri çürütür. Berenî, ilk olarak Tuğluk'un ismini Alâeddin Muhammed Halaci döneminde görevli kişilerin listesini verirken aktarır. Bu listede Tuğluk'tan³⁸ “*Şahne-i bârbâh*”³⁹ olarak bahseder.⁴⁰ Bu dönemde Tuğluk ile ilgili dikkat çeken önemli bir bilgi de İbn Battûta'nın seyahatnamesinde geçer. Seyyah, Multan'da bir caminin mahfilinde bulunan kitabede, “*Ben yirmi dokuz defa Tatarlar ile savaşarak onları yendim ve o zaman Melik Gazi adını aldım*” ibaresini gördüğünü belirtir.⁴¹ Tuğluk'un Halaçlar döneminde Moğol baskınlarına karşı amansızca verdiği mücadeleler sonucu “*Gazi Melik*” ünvanı aldığı açıktır. Berenî ve İbn Battûta'nın verdiği bu bilgilerden yola çıkarak Tuğluk'un Halaçlar Dönemi'nde tarih sahnesinde yerini almaya başladığı söylenebilir.

Tuğlukşahlar Hanedanlığı döneminin önemli kaynaklarından biri olan Şems-i Sirâc Afif ise üç kardeş Tuğluk, Recep ve Ebu Bekir'in Horasan'dan Hindistan'a geldiklerini ve bunun dönemin Halaç sultanı Alâeddin'in saltanatına denk geldiğini ifade eder.⁴² Afif'in verdiği bu bilgidен hanedanlığın kurucularının Halaçlar Dönemi'nde Hindistan'a geldikleri ve Tuğluk'un Hindistan'da doğmadığı anlaşılır.

Sonuç

Tuğlukşahlar Hanedanlığı'yla ilgili aydınlatılması gereken birçok konu vardır. Bunlar daha çok dönemin tarihçilerinin üzerinde fazla durmadığı, satır aralarına serpiştirdikleri konulardır. Bunların başında hanedanlığa da ismini veren Tuğluk kelimesinin yazılışdır. Kaynaklar incelendiğinde Kutluğ, Tughlik ve Taghlik şeklinde yazılsa da doğru harekeli yazılışı İbn Battûta'nın yazdığı şekliyle “*Tuğluk*” olduğu anlaşılır. Diğer önemli bir konu da hanedanlığın menşei konusudur. Kaynakların bir kısmı hanedanlığı Moğollara bir kısmı da Türklere dayandırır. Bunun açık bir şekilde aydınlatılması için öncelikle hanedanlığın kurucularının Hindistan'a ne zaman geldiklerini tespit etmekle mümkündür. Dönemin en önemli kaynaklarından biri olan *Târîh-i Firuzşahî*'de Berenî, Gazi Melik'in babasına dair bilgi vermese de onun Horasan'dan Hindistan'a geldiğini vurgular. Bu bilgide Firişte'nin üzerinde durduğu Tuğluk'un Hindistan'da doğduğu düşüncesini geçersiz kılar. Berenî'nin kayıtlarında dikkat çeken diğer bir husus da Balabanlar

³⁸ (غازي ملك شيخيك بار گاه اعني سلطان تغلك) Detaylı bilgi için bkz. Berenî, 240.

³⁹ Bârgâh, genel kabul ve bayram merasimlerinin yapıldığı yere verilen isimdir. Bu yerin korunmasından sorumlu kişiye şâhne-i bârgâh denir. Detaylı bilgi için bkz. Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, 135.

⁴⁰ Berenî, 240.

⁴¹ Battûta, II, 639.

⁴² (ان هر سه برادر تغلك و رجب و ابوبكر از ملك خراسان در دهلي آمدند دران ايام عهد دولت سلطان علاءالدين بود.) Detaylı bilgi için bkz. Afif, *Târîh-i Firuzşahî*, 36. Şems-i Sirâc Afif, *Tarîkh-ı Firoz Shahi* (İngtrc. ve ed. H. M. Elliotand John Dowson, Susil Gupta India), Calcutta 1953, s. 3; Peter Jackson, *The Delhi Sultanate A Politicaland Miitary History*, Cambridge Uni. Press, United Kingdom 1999, 178; Jamini Mohan Banerjee, *History of Firuz Shah Tughluq*, Munshiram Manoharlal, Delhi 1967, 10.

Dönemi'nde yöneticilerin isimleri zikredilirken Tuğlukşahlardan hiç kimsenin ismi geçmemesidir. Ancak Alâeddin Muhammed Halaci döneminde görevli kişilerin listesi verilirken Tuğluk'un "*Şahne-i bârbâh* olarak verilmesi onun verdiği bilgilerin tutarlılığını gösterir. Şayet Berenî'nin eserinde Balabanlar dönemine dair bilgi verirken Tuğluk'un adına rastlansaydı onun Hindistan'da doğduğu ve melez olduğu savını oldukça güçlendirecekti.

Berenî'nin verdiği bilgilere benzer ifadeler İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde geçer. Seyyah Tuğluk'un Sind ile Türk yurdu arasındaki dağlarda yaşayan Karaunas Türklerinden geldiğini belirtir. Ayrıca Tuğluk'un at çobanı olarak bir tacirin hizmetinde Halaçlar döneminde Sind'e geldiğini aktarır. Bu bilgi Tuğluk'un Horasan'da dünyaya geldiğini ve buradan Halaçlar döneminde Hindistan'a geldiği düşüncesini kuvvetlendirir.

Dönemin diğer önemli kaynağı olan *Târîh-i Firuzşahi* adlı eserin müellifi Afif ise üç kardeş olan Tuğluk, Recep ve Ebu Bekir'in Hindistan'a Horasan'dan geldiklerini ve bunun Halaç sultanı Alâeddin'in saltanatına denk geldiğini ifade eder. Aslında Afif bu bilgiyle Tuğlukşahlar Hanedanlığı'nın menşesine dair tartışmalara noktayı koyar.

Tuğlukşahlar Hanedanlığı hakkında önemli bilgiler veren Berenî, İbn Battûta ve Afif'in verdiği bilgilerden hareketle hanedanlığın kurucularının Horasandan Hindistan'a geldikleri ve bu dönemin de Halaç Hanedanlığı dönemine denk geldiği aşikârdır. Marko Polo Karaunasları Moğolların bir kolu olarak verse de Tuğlukşahlar Devleti'nin kurucularının menşei ile alakası olmadığı muhakkaktır. Muhammed Kasım Hindûşâh Firişte'nin verdiği bilgilere bakılacak olursa Marko Polo'nun etkisinde kaldığı açıktır.

Kaynakça

Ana Kaynaklar

Afif, Şems-i Sirâc, *Târîh-i Firuzşahi*, (Ed. Maulavi Vilayat Hüseyin), Calcutta 1891.

....., *Tarikh-ı FirozShahi* (İng trc. ve ed. H.M. Elliotand John Dowson, Susil Gupta India), Calcutta 1953.

Berenî, Ziyâeddin, *Târîh-i Firuzşahi*, (Tas. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahip), Kalkûta 1862.

....., *Târîh-i Firuzşahi*, (İng. çev. İshiyâq Ahmad Zilli), Primus Books, Delhi 2015.

Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc, "Tâbâkât-ı Nâsirî", *The History of India As Told By Its Own Historians*, (Ed. H.M. Eliot), vol. 2, London 1869.

Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*, (Çev. Osman Karatay), Selenge Yay., İstanbul 2006.

Ebû Abdullah Muhammad İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), cilt 2, YKY, İstanbul 2000.

Firişte, Muhammed Kâsım Hinduşah, “Tarih-i Firişte”, (İng. trc. John Briggs), *History of the Rise of the Muhammadan Power of India*, London 1829.

Gâlib, Mübarek. *Hindistan’da Türk Hükümdarları*, (Haz. Saadettin Gömeç), Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1990.

Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberî*, vol. 1, (İng. çev. By B. DE), Calcutta 1927.

Polo, Marco, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (Çev. Işık Ergüden–Z. Zühre İlkelen) Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

Sirhindi, Yahya B. Ahmed B. Abdullah, *Tarih-i Mübârekşahî*, (İng. çev. K.K. Basu), Oriental Institute, Baroda 1932.

Araştırma Eserler ve Tezler

Ahmed, M. Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, (Bas. haz. Tansu Say), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Banerjee, Jamini Mohan, *History of Firuz Shah Tughluq*, Munshiram Manoharlal, Delhi 1967.

Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi*, TTKB., Ankara 1950.

Cöhce, Salim, “Şemsi Melikleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986.

Haig, Wolseley, *The Cambridge history of India: Turks and Afghans*, vol. 3, Üni. Press, London 1928.

Hüseyin, Aga Mehdi, *Tughluq Dynasty*, Thacker Spink&Co., Calcutta 1933.

....., *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq*, Luzac&Co., London 1938.

Konukçu, Enver, “Kalaç Sultanlığı”, *Atatürk Üni. Ed. Fak.*, (Yayımlanmamış Doçentlik Çalışması), Erzurum 1977.

Kortel, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilât (1206-1414)*, Ankara 2006.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Yay., Ankara 2006.

Moreland, W.H., *The Agrarian System of Moslem India*, Central Book Depot, Allahabad 1929.

Prasad, İshwari, *History of the Qaraunah Turks India*, Central Book Depot, vol. 1, Allahabad 1974.

Singh, Sukhdev, *The Muslims of Indian Origin During the Delhi Sultanate*, Aravali Books International, New Delhi 2005.

Stanley, Lane Poole, *The Muhammadan Dynasties Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions*, Archibald Constable and Company, Hindistan 1893.

Stein, Aurel, *Ruin of Desert Cathay*, Macmillan and Co, London 1912.

Üçok, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1993.

Makale ve Kitap Bölümleri

Ansari, A. S. Bazmee, “İltutmish”, *EL²*, vol. 3, Leiden 1991, s. 1155-1156.

Cöhce, Salim, “Delhi Türk Sultanlığı’nın Kurucusu Kutbed-din Aybeg’in Hayatı ve Şahsiyeti”, *Fırat Üni. İlahiyat Fak. Der.*, Prof. Dr. Şaban Kuzgun Armağanı, s. 5, Elazığ 2000, s.13-24.

Gömeç, Saadettin Yağmur, “Giyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri”, *DTCF. Tarih Araştırmaları Der.*, s. 35/59, Ankara 2016, s. 239-254.

Haig, Wolseley, “Halacî”, *MEB. İA.*, cilt 5, İstanbul 1987, s. 108-9.

....., “Tugluk”, *MEB. İA.*, cilt 12/1, İstanbul 1979, s. 482-3.

....., “Five Questions In The History Of The Tughluq Dynasyt of Delhi”, *J.A.R.A.S.*, 1922, s. 319-372.

Kafesoğlu, İbrahim, “Delhi Türk Sultanlığı (1206-1413)”, *Türk Dünyası El Kitabı*, seri 1 s. 45, Ankara 1976, s. 323.

Konukçu, Enver, “Aybeg, Kutbüddin”, *DİA.* cilt 4, İstanbul 1991, s. 231-232.

....., “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üni. Basımevi, Ankara 1987, s. 347-58.

Köprülü, M. Fuad, “Balaban”, *MEB. İA.*, cilt 2, İstanbul 1964, s. 263-268.

....., “Alâeddin Halacî”, *MEB. İA.*, cilt 1, İstanbul 1978, s. 279-282.

Köprülü, Orhan Fuat, “Balaban Han”, *DİA.*, cilt 5, İstanbul 1992, s. 3.

....., “Fîrûz Şah Halacî”, *DİA.*, cilt 13, İstanbul 1996, s. 140-141.

Özcan, Azmi, “Hindistan Tarihi”, *DİA.*, cilt 18, İstanbul 1998, s. 101-108.

Roy, S., “The Khalji Dynasty”, *Delhi Sultanate*, (Ed. R.C. Majumdar), Bombay 1960, s. 12-51.

Saksana, Banarsi Prasad, “Ghiyasuddin Tughluq”, *A Comprehensive History of India*, vol. 5, New Age Printing Press, Delhi 1970, s. 460-483.

Üçok, Bahriye, “Delhi Müslüman-Türk Sultanlığının Kuruluşu ve Sultan Raziye’nin Saltanatı”, *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Der.*, VIII, Ankara 1960, s. 135-148.

TARİH VE TARİHÇİ

93 Harbi Arifesinde Bir İngiliz Subayın Erzurum-Kars-Ardahan Seyahatindeki Askeri Gözlemleri ve Düşündürdükleri
Military Observations of a British Officer on Erzurum-Kars-Ardahan Trip on the Eve of the "93 War" and the Implications of These Observations

Mehmet Alper DEMİRER*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
08.12.2023	25.12.2023	31.12.2023	Araştırma Makalesi

Atıf/Citation: Demirer, Mehmet Alper, "93 Harbi Arifesinde Bir İngiliz Subayın Erzurum-Kars-Ardahan Seyahatindeki Askeri Gözlemleri ve Düşündürdükleri", *Tarih ve Tarihçi*, 2 (2), 2023, s.157-171.

ÖZET

93 Harbi arifesinde, Anadolu'da olan bitenleri kendi gözleriyle görmek isteyen İngiliz subayı Frederick Burnaby, 1876 yılında, Anadolu'yu at sırtında baştanbaşa dolaşarak beş ayda yaklaşık 3200 kilometre yol kat etmiştir. Burnaby, seyahati sırasında Türk tabur ve alaylarını eğitim yaparken gördüğünü anlatmaktadır. Çoğu kışla, tabya, top mevzii ve istihkâm mevzileri bizzat komutanlar tarafından kendisine gezdirilerek sayıları hakkında bilgi verilmiştir. Burnaby seyahatnamesinde Erzurum'un coğrafi konumundan, Kars, Ardahan, Van ve Erzincan gibi illerle yapılan bağlantı yollarından söz etmektedir.

Seyahatnamede; Erzurum ve civarındaki geçitlerde yapılması gereken istihkâm mevzilerinden, mevcut savunmayı oluşturan unsurlardan bahsederek, şehir ile ilgili bilgiler vermektedir. Ayrıca Kars'taki Kanlı Tabya, Karadağ Tabyası, Veli Paşa Tabyası, vb. birçok tabyayı gezerek, tabyaların durumu, buradaki asker, silah ve mühimmat hakkında da detaylı bilgiler aktarmaktadır. Kars'tan Ardahan'a geçen Burnaby, Ardahan'ın savunma amacı bakımından kötü bir yer olduğunu, Ramazan adlı tepeyi ele geçiren düşmanın, şehrin en güçlü savunma mevzii Manusa Kalesi'ne kolayca hâkim olacağını ve Ardahan'ı ele geçirebileceğini ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rus, Erzurum, Kars, Ardahan, Tabya, Askeri

* Müdür Yardımcısı, Şehit Ziya Öz Kozanoğlu Ortaokulu, Adana, alperdemirer05@hotmail.com, ORCID ID: 0009-0008-4516-016X.

ABSTRACT

On the eve of the Russo-Turkish War of 1877-1878, British officer Frederick Burnaby, who wanted to see what is happening in Anatolia in person, had covered more than 3200 kilometres in five months travelling around Anatolia on horseback. Burnaby reported that during his travel he saw Turkish battalion and regiments while training. The commanders personally showed him most of the barracks, forts, position of the cannons, and the fortified emplacements with the information of how many there were. Burnaby, in his travel book, mentioned the geographical location of Erzurum, and the link roads from this city to Kars, Ardahan, Van and Erzincan.

In his travel book he not only mentioned the fortified positions that should be done in the passages of Erzurum and its surroundings and referred to the elements of current defences but he also gave information about the city. Besides, he gave detailed information about conditions in bastions of Kars including the amount of soldiers, weapons and ammunition after visiting many of them, like Kanlı Bastion, Karadağ Bastion, Veli Paşa Bastion, etc. Moving from Kars to Ardahan, Burnaby stated that Ardahan was a bad place in terms of defense purposes; an enemy who seize the Ramadan Hill would easily dominate the Manusa Castle, the most powerful defensive position of the city, and so, would capture Ardahan city.

Keywords: Ottoman, Russian, Erzurum, Kars, Ardahan, Bastion, Military

Giriş

Bir İngiliz olan Frederick Gustovus Burnaby, 1842 yılında doğmuş, 1885 yılında 43 yaşında ölmüştür. Howard Koleji'nde eğitim gördükten sonra 16 yaşında İngiliz ordusunda süvari subayı olarak göreve başlamış, 1881 yılında da Alay Komutanı olmuştur.

Frederick Burnaby, Anadolu'yu beş ayda gezerek, yaklaşık 3200 kilometre yol kat etmiştir. Gezinin 1877 Osmanlı-Rus Harbi öncesine denk gelmiş olması sebebiyle, çıkacak savaş hakkında pek çok görüşmelerde bulunmuş, halkın, komutanların, yabancıların bu konuda düşüncelerini aktarma şansı bulmuştur. Burnaby, gezisi sırasında Anadolu'ya yaptığı seyahatin güçlüklerden, her uğradığı şehirdeki, günlük yaşantıdan, halkın durumundan, tutumundan, gelenek ve göreneklerinden, isteklerinden yöneticilerin davranışlarından, özelliklerinden ve tarihe yönelik yorumlardan bahsetmektedir. Ermenilerin askerlik yapmadıklarını, bunun karşılığında her erkek için Osmanlı Devleti'ne ölene kadar belirli bir miktar para ödediklerini belirtmiştir. Çerkezlerin de orduya katılmak gibi bir zorunluluklarının olmadığını söylemiştir. Gezi güzergâhı üzerinde bulunan Sivas'tan, Asya tarafındaki yarımadanın kilit noktası olarak söz etmiştir. Burnaby'a göre Rus tehdidine karşı Sivas mutlaka tahkim edilmelidir. Zira ilk savunma hattı olan Ardahan ve Kars'ı geçebilecek olan Rusların, Erzurum'u almaları durumunda da Üsküdar'a kadar önlerinde müstahkem bir şehir kalmayacaktır.

Şehirler ve Askeri Gözlemler

Erzurum

Eğin ve Kemah üzerinden Erzincan'a geçen Burnaby, Kemah'ta 800 ev ve yaklaşık 4000 kişilik bir nüfusun olduğunu belirtmiştir. Erzincan'la Erzurum arasını acı bir soğuk altında ve atlarını kâh kayarak kâh da kar yığınlarının içinde düşe kalka sürerek Erzurum'a ulaştıklarını anlatarak, kenti şöyle tarif etmiştir: “*Erzurum, büyük bir ovanın ucunda yer almaktadır. Kuzeyde, güneyde ve doğuda tepelerle çevrili. Bu tepelere birbirinden bağımsız birkaç kale inşa edilmiştir. Kent gevşek topraktan bir setle çevrilidir. Bu savunma hattı hiçbir yerde kentin dört yüz metreden daha uzağında değildir¹.*” Erzurum'da dönemin yöneticisi olan İsmail Paşa ile görüşerek bilgiler almıştır. Bunun yanında gittiği her şehirde olduğu gibi subaylar ve halktan kişilerle de görüşmüştür. Bu görüşmeleri sırasında: “*bu arada, Erzurum çevresinde bazı toprak tabyaların yapımına çok büyük paralar harcandığını öğrendim. Bu işin, bir milyon liraya mal olduğu söyleniyordu. Bununla birlikte, bu paranın ne şekilde sarf edildiğini bilen yoktu. İstihkâmları henüz ziyaret etmemiştim. Anlayabildiğim kadarıyla, savunma hattı çok kötü bir durumdaydı. Bir saldırıya asla dayanamayacakları konusunda herkes fikir birliğine varmıştı.*”² bilgilerine ulaştığını belirtmektedir. Burnaby, aslında burada o dönem Osmanlı İmparatorluğu içerisinde baş gösteren çürümüşlük, bozulma ve otorite boşluğunun varlığına da değinmektedir.

Erzurum'daki askerlerin maaşları ile ilgili bilgiler veren Burnaby, anlattıklarıyla farkında olmadan Sarıkamış'ta 1915 yılında yaşanacak olan trajedinin gelmekte olduğundan da söz ederek, hastanede gördüğü askerlerin durumunu şöyle özetlemiştir: “*Ertesi gün Askeri Hastane'ye gittim. Kentin ortasında büyük bir binaydı. Hastaların birçoğu tifodan, başkaları da ellerinin ayaklarının donması sonucunda yatağa düşmüşlerdi. İmparatorluğun güney eyaletlerinden yola çıkmış asker adayları, Erzurum'daki dondurucu soğuktan etkilenmişlerdi. Bağdat iklimiyle uyumlu giysileri, onları dağların düşük ısısına karşı koruyamamıştı. Göz iltihabı ve zatürre olayları da çoktu*”³. Hastanenin Rum Başhekimi ve Macar asistanından bilgiler alan Burnaby, koşullar hakkında ise şu bilgilere yer vermektedir. “*Koşullar iyi havalandırılıyordu. Ama yer kıtlığından tifüslü hastalarla göz iltihabı çekenler yan yana yatırılıyordu. Kapılar, yerlerine iyi oturmamıştı. Bir tanesi açılınca, bir soğuk hava akımı odaya doluyor ve örneğin, zatürrelileri etkiliyordu. Her taraftan boğuk öksürük sesleri kulağa geliyordu. Her hastanın adıyla hastalığı, şiltesinin üst tarafına Fransızca olarak yazılmıştı.*”⁴ Burnaby'in tespitleri Osmanlı'nın sağlık

¹ Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, (Çev. Meral Gaspralı), Merkez Yayınları, İstanbul 2007, s. 193.

² Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 199.

³ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 199.

⁴ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 200.

politikası hakkında da bilgiler barındırması yönüyle ilgi çekici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Süvari kışlalarında ve askerlerin yerleştirildikleri hanlarda da incelemelerde bulunan Burnaby, bu askeri barınakların durumları ve askerlerin eğitimleri ile ilgili gözlemlerini de aktarmaktadır. Askerlerin kaldıkları yerleri anlatırken: “Birliklerin yerleştirildiği odaların elle tutulur tarafı yoktu. Alçak tavanlı ve pis olmalarından başka, çok da kalabalıktılar. Subayların odaları, askerlerin yatakhanelerine bitişik ve aynı derecede pistiler” ifadelerini kullandıktan sonra askerlerin talimini de şöyle aktarmaktadır. “Bir yüzbaşı, koridorların birinde askerlere talim yaptırıyor, yaylım ateşinin hareketlerini tekrarlatıyordu. Adamlar, tüfeklerini omuzlarına dayadıkları anda “Ateş” diye bağıyordu. Nişan almak için vakit bırakmıyordu. Aynı yanı sıra, bir süvari birliğine karşı koymak için bir kare oluşturmaları emredilen bir bölükte de tanık olmuştum. Bando, meydanın ortasına yerleştirilmişti. Askerler, müzik başlar başlamaz birbirlerinden bağımsız olarak ateş etmeye koyuluyorlardı. Her askerin amaçladığı şey, tüfeğini yaylım ateşiyle en kısa zamanda boşaltmaktı; subayları, onların bu yanlış taktiğini teşvik ediyordu. Rusya’yla yapılacak bir savaşta aynı sistem uygulandığı takdirde, Padişah’ın Anadolu’daki ordusunun kısa zamanda cephanesiz kalacağı anlaşılıyordu.”⁵ ifadelerini kullanmaktadır.

Burnaby’in yazdıkları, olası bir savaş durumunda ordunun karşılaşıacağı, telafisi olmayan bir hezimetin habercisi gibi özetlenebilir.

Erzurum’daki incelemelerini sürdüren Burnaby, ziyaret ettiği istihkâmları ve buna bağlı olarak bunların konumları, şehir içindeki dağılımlarını anlatırken, şehir ve istihkâmlar hakkında şu bilgileri vermektedir: “Günün daha ileri bir saatinde bir Türk subayı ile birlikte istihkâmları görmeye gittim. Burada on dokuz küçük istihkâm vardı. Kars yönünde olanlar, kente yaklaşık 3000 metre uzaklıktaydı. Ardahan yönünde olanların kente uzaklığı ise sadece 1000 metreydi.

Güneyde bir dağ, Erzurum’un çok yakınında yükselir. Van’dan Muş’a dosdoğru bir yol vardır. Bu kentten sonra yol, kente hâkim olan o dağa ulaşır. Subay, bu tepeyi savunmak için hiçbir hazırlığın yapılmadığını, ama kış sona erer ermez, inşallah bu yönde de bir tabya kurulacağını söyledi. Söz konusu dağdan Erzurum’a giden iki su yolu vardır. Bir düşman, tepeyi ele geçirdiği takdirde, bunları saptırabilir. Gerçi kentin içinde birkaç kuyu vardır ama su rezervi, halkın ihtiyaçları için yeterli değildir.

Erzurum’a, İstanbul, Ardahan ve Kars adlarını taşıyan üç kapıdan girilebilir. Bunlardan çıkan yollar ise Ardahan’a, Kars’a, Van’a, Erzincan’a ve Trabzon’a gider. Van yolunda, Erzurum’a yaklaşık sekiz kilometre uzaklıkta Palandöken Dağları yer alır. Hava biraz ısınır ısınmaz buraya bir istihkâm inşa edilmesi önerilmişti.

⁵ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 201.

Erzurum'un yirmi sekiz kilometre ilerisinde, Ardahan yolu üzerinde de bir istihkâm inşa edilmesi düşünülüyordu. Subay, Erzurum'a sekiz kilometre uzaklıktaki ve Kars yolu üzerindeki Deveboynu Boğazı'nın da bir istihkâm için uygun olduğunu, tabyalar için en uygun yerin ise Erzurum'a yaklaşık on dört kilometre uzaklıkta olup, Beyazıt'a giden yolun ayrıldığı Köprüköy olacağını ileri sürdü. Erzurum'a yirmi dört saatlik yolda olan Soğanlı Dağları'nda bir savunma mevkiilerinin kurulmasının gerektiğini sözlerine ekledi. Bu yapıldığı takdirde, Rusların bu yolda ilerlemeleri çok zor olacaktı.

Beyazıt yolu üzerindeki önemli mevkiilerden biri, yüksek dağların arasında Türklerin geçilemez dedikleri Delibaba⁶, bir diğeri de Kara Kilise⁷'ydi yol bundan sonra düz olarak Beyazıt'a kadar uzanıyordu. Erzurum çevresindeki istihkâmların birçoğu, İstanbul'da imal edilmiş tunçtan toplarla desteklenmişti. Topçuların bu silahlar hakkında pek az bilgileri vardı. Çeşitli bataryaların başındaki subaylar ise, topların menzili içindeki çeşitli noktaların uzaklığından habersizdiler.

Erzurum tabyalarının inşaatına bir milyon harcanmıştı. At üstünde bunların etrafını dolaştıktan sonra, bunca paranın ne olduğunu anlamakta güçlük çektim. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu para boşa gitmiş sayılır. Erzurum kararlı bir düşmanın saldırısına uğradığı takdirde, direnebilecek durumda değildi. En müsait saldırı noktaları ise Ardahan veya Van yolları yönündeydi.”⁸

Bu kısımda savunma alanındaki zafiyet gözler önüne serilmektedir. Hemen alınması gereken tedbirlerin ötelenmesi yanında personelin kullandığı veya kullanacağı toplar ile ilgili fazla bilgiye sahip olmamaları savaşın gidişatını etkileyecek bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Burnaby, Erzurum'dan ayrılmadan önce buranın meşhur soğuşuna da değinerek, kentte bulunan yarı giyimli askerlerin, kışlaların önünde bir aşağı bir yukarı koşarak ısınmaya çalıştıklarını gördüğünü belirtmektedir. Beyazıt'a doğru yola çıkan Burnaby, Aras Nehri'ni buz üstünde yürüyerek geçtiklerini ifade etmektedir. Geçtikleri köylerde askerler gördüğünü belirttikten sonra Erzurum'la Beyazıt arasında yaklaşık 8000 asker olduğunu söylemektedir. Burnaby, Delibaba Geçidi'ni ise şöyle anlatmaktadır: *“En sonunda ünlü Delibaba Geçidi'ndeydik. Yaklaşık dört yüz metre uzunluğundaydı. Her iki yanda yüksek ve sarp kayalar vardı. Boğaz, sıradağların Beyazıt'a doğru olan çıkışında sadece kırk metre enindeydi. Burası, kararlı ve bol cephaneye donanmış bin adamın, kendilerinden yüz kat daha kalabalık bir güce süresiz meydan okuyabilecekleri bir yerdi. Öyleyken, bu mevkinin çok büyük önemine karşın, takviye edilmesi için hiçbir şey yapılmamıştı. Bu konuda sorguladığım teğmen, “Kış sona erince, toprak tabyalar kuracak ve birkaç da batarya yerleştireceğiz” yanıtını verdi. “Bugün ya da yarın” değil, “kış sona*

⁶ Delibaba Boğazı; Erzurum Eleşkirt yolu üzerinde ve Tahir Geçidi'nin yakınında, batısında idi.

⁷ Kara Kilise; Bugünkü Ağrı İli'nin eski ismi.

⁸ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 203-204.

erince”, her Türk’ün dilinin ucunda olan klişeleşmiş bir yanıttır. Bütün imparatorluğa egemen olan vurdumduymazlık sürdükçe, Padişah’ın tebaasının, başka uluslara karşı kendilerini savunmaları zor olacaktır.”⁹ Burnaby burada bir savaş durumunda yaşanabilecekleri, nihayetinde de yaşananları açık bir şekilde ifade etmektedir.

Karakurt

Ağır kış şartlarında at üstünde yolculuk yapmaya devam eden Burnaby ve ekibi gezilerinin bu bölümünde önce Beyazıt’a uğramıştır. Daha sonra buradan İran’a geçen ekip, burada bir müddet kaldıktan sonra Van, Bitlis, Malazgirt üzerinden hareketle Murat Nehri’ni geçtikten sonra Aras Nehri’ne ulaşp, nehri takiple Karakurt’a varmıştır. Burnaby, Karakurt’u şöyle anlatmaktadır: “Çok geçmeden Çerkezlerin yaşadıkları Karakurt Köyü’ne geldik. Yakışıklı bir adam olan şeyh, burada sadece yirmi beş ev olduğunu, ama çevrede kendi ulusundan olanlara ait 1005 ev bulunduğunu söyledi. Bir savaş durumunda bu bölgenin insanları 2000 süvari çıkarabilirdi. Bu Çerkezlere ait evler, Kürt veya Ermeni köylerinde gördüklerimden çok daha temizdi. Köy halkı derli toplu insanlardı. Hepsinin üzerinde milli kıyafetleri vardı.”¹⁰

Kars

Karakurt’tan Sarıkamış üzeri Kars’a doğru hareket eden Burnaby, birçok Çerkez köyünün yanından geçerek, Kars’a ulaştıklarını belirttikten sonra Kars’ı şöyle anlatmaktadır: “Hilal biçiminde bina edilmiş kentin arka planında çok yüksek dağlar vardı. Hâkim konumdaki bir dizi bağımsız istihkâm, kalenin çevresini koruyordu. Kale ise kentin kuzeybatı köşesini kaplıyordu. Ovada yedi piyade taburu talim yapıyordu. Bunlar Anadolu’da daha önce gördüklerimden daha savaşçı bir görünümdeydiler. Kars’ın sokakları çok pisti. Her ev ağızına kadar asker doluydu. Halkın bütün pisliği binaların önüne atılmıştı.”¹¹ Geceyi Kars Valisi’nin evinde geçiren Burnaby, ertesi sabah ilk iş olarak kentte bulunan istihkâmları ziyaret etmiştir. Bu ziyaretteki gözlemlerini ise şöyle aktarır: “Kars Çayı kentin içinden geçmekte olup, üzerinde, her biri kırk metre genişliğinde üç köprü bulunur. İranlılar, Türklerle yaptıkları bir savaş sonrasında bu akarsuyun yolunu saptırıp garnizonu susuz bırakmayı denemişler, fakat başaramamışlardı. Ben önce, kente yaklaşık 1400 metre uzaklıktaki Aleksandropol veya Gümrü’deki Rus kalesine giden yola hâkim Karadağ adlı tepeye gittim. (Görsel 1) Burada, yarım tabur kadar piyade askeri için küçük bir kışla bina edilmişti. On iki Krupp topu tarafından savunulan bu mevkinin etrafında toprak tabyalar vardı. Barut deposunun yeri akıllıca seçilmemişti. Bu eser

⁹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 216.

¹⁰ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 271.

¹¹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 271.

yayımlanana kadar savaşın bitmemiş olması mümkün olduğundan, deponun yerini tam olarak vermememi okuyucularım herhalde başışlayacaklardır.” Burada bir kentin savunmasında çok önemli bir yer tutan askeri bilgilerin yabancı bir gezginin insafına bırakıldığı aşikâr.

Görsel 1. Karadağ Tabyası¹²

“Aşağıdaki ovada Karadağ’a 1600, kente ise 2000 metre uzaklıkta Hafız Paşa’nın adını taşıyan bir tabya bulunmaktaydı. (Görsel 2) Burada dokuz top vardı ve her bataryanın yüzü güneye çevriliydi. Bu noktanın 1500 metre güneybatısında ve kente 3000 metre uzaklıkta, çok iyi durumda, on altı topluk çok önemli bir tabya olan Kanlı Tabya vardı. Ovadaki diğer tek savunma noktası sadece iki top içeren küçük Süvari Tabyası’ydı. Bu değişik tabyaları birleştiren yollar yoktu. Aralarındaki arazi de tamamen korumasızdı. Bu noktaya dikkatini çektiğim bir levazım subayı, mevsimin kış, toprağın da çok sert olduğunu belirtti. Hava yumuşar yumuşamaz birlikler, hendekler kazmaya ve göğüs siperleri oluşturmaya başlayacaklardı.”¹³

¹² Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2006, s. 278.

¹³ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 272.

Görsel 2. Hafız Hakkı Paşa Tabyası¹⁴

Tabyalar arasında dolaşan Burnaby, tespit ve gözlemlerini aktarmayı sürdürerek: “Kalenin kuzeybatısındaki Veli Paşa Tabyası, on dört topuyla hâkim bir konumda yer alıyordu. (Görsel 3) Bu bataryanın sağında ve hafifçe önünde ise Bloom Paşa adında bir Alman subayının önerisi üzerine bazı toprak tabyalar inşa edilmişti. Burada da beş top vardı. Nehir, bu tabyaları Kara Kalpak Tabyası'ndan ayırmaktaydı. Bu sonuncusu, on topla korunan kuvvetli bir savunma mevkiydi.

¹⁴ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 333.

Görsel 3. Veli Paşa Paşa Tabyası¹⁵

Bloom Paşa Tabyası'nın biraz arkasında ve nehrin karşı yakasında olan İç Kale'de on iki top vardı. Veli Paşa Tabyası'nın solunda da Çim Tabyası (Görsel 4) olarak bilinen on üç topluk bir tabya bulunmaktaydı. Bu bataryaya hemen hemen bitişik, fakat daha batıda yirmi üç topluk Tamar Tabyası vardı. Burada da ayrıca bir taburu barındırabilen bir kışla bulunur. Tamar Tabyası'nın beş yüz metre gerisinde on üç topluk Diktepe Tabyası; Diktepe'yle aşağı yukarı aynı uzaklıkta ise kuzey yamaçlarını kaplayan on sekiz toplu Tokmak Tabyası yer almaktaydı. Bloom Tabyası'nın doğusunda İngiliz Tabyası olarak bilinen dört topluk bir müstehkem mevkii, bunun biraz ilerisinde ise on iki topluk Williams Paşa Tabyası vardı. (Görsel 5) Bunlar Kars'ın kuzeyindeki savunmanın tamamını oluşturmaktaydı. Bu tabyaların çoğu fena halde ihmale uğramış gözüküyordu, bununla birlikte kent, kuzey tarafında, güney tarafından daha iyi tahkim edilmiş durumdaydı. Söz konusu tabyaları ziyaret etmem için bana bütün kolaylıklar gösterildi. Ayrıca çeşitli mevkiler arasındaki açıkları ölçmeme ve bütün cephaneliklerin tam yerini görmeme izin verilmişti¹⁶.” ifadelerini kullanmıştır. Burada Burnaby'in anlattıklarından Osmanlı yöneticilerinin yaptıklarına hayret etmemek mümkün değildir. Savaş arifesinde olan bir ordunun bütün savunma sisteminin üstelik yabancı biri tarafından küçük ayrıntılarına kadar incelenmesine ve planlarının çıkarılmasına izin vermek oldukça düşündürücüdür.

¹⁵ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 327.

¹⁶ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 272.

Kars'a geldiği sırada, kentin içinde ve çevresinde 20,000 kişilik bir kuvvetin olduğunu, gerektiğinde de Erzurum'dan takviye birliklerin gönderilebileceğini belirten Burnaby, kentte karşılaştığı pislik ile ilgili de sivil valiyle tartışıklarını belirtmektedir.

Görsel 4. Çim Tabyası¹⁷

¹⁷ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 314.

Görsel 5. Williams Paşa Tabyası¹⁸

Ardahan

Bir müddet daha Kars'ta kalan Burnaby, buradaki gezi ve incelemelerini tamamladıktan sonra Ardahan'a doğru yola çıkmıştır. Burnaby'in Ardahan izlenimleri ise şöyledir: *“Ertesi sabah erken saatte Ardahan'a doğru yola çıktım. Burası Kars'a yaklaşık altmış, altmış beş kilometre uzaklıkta bir Türk kalesidir. Yol ilk üç saat boyunca iyiydi, ama sonra çok bozuldu. Kalın bir kar örtüsüyle kaplı bazı dağlardan geçtik. Ardahan, kuzeyde, güneyde ve doğuda dağlarla çevrilidir. Batıda da kente sekiz kilometre uzaklıkta bazı tepeler vardır. Bu yer, savunma açısından hiç uygun değildir. Akellaki ve Akıska adlı Rus sınır karakollarından gelen yollar, Türk hatlarına hâkim bir dizi mevkiyi kapsarlar. Küçük bir akarsu, Ardahan'ın batısındaki bir vadide kıvrımlar oluşturmakta, sonra da kentin içinden geçmektedir. Bu akarsuyun üzerinden korkuluksuz iki köprü yoluyla geçilebilir. Evlere sadece sekiz yüz metre uzaklıkta bazı toprak tabyalar oluşturmak suretiyle, Ardahan'ın batı yönünü korumaya almak için bir deneme yapılmıştı bu bataryalarda top yoktu.*

Ardahan'ın 3000 metre kuzeyinde Manusa adlı bir tepedeki kalede on üç top vardı; ayrıca, Kars yolunda, kentlerin güneyindeki başka bir mevkiye dört küçük toprak tabya da hesaba katıldığı takdirde, topların toplamı yirmi dördü buluyordu. Üç yüz metre doğuda Kayabaşı adındaki bir toprak tabyada ise on sekiz top vardı. (Görsel 6) Ramazan adlı bir

¹⁸ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 318.

tepe, kentin savunmasının en güçlü noktası olan Manusa Kalesi'ne hâkimdir. Türkler, bu mevkiyi ellerinde tutmayı düşünmemişlerdi; oysa bir düşman, Ramazan Tepesi'ne birkaç top yerleştirmeyi başaracak olsa, Ardahan'ın er geç düşmesi kaçınılmazdı. (**Görsel 7**) Bana eşlik eden mühendis bir subaya, bu gerçeği izah etmem üzerine, subay, görüşümün doğruluğunu kabul etmekle birlikte, kış sona erince söz konusu tepeyi- inşallah- tahkim edeceğini ileri sürdü. Askeri konularda erteleme, Türk yetkililerin en büyük kusuru. Ama onları eleştirmek bir İngiliz'e düşmez. Dünyada belki hiçbir ülke bu gibi konularda İngiltere kadar ihmalcı değildir. Müslüman, "Ruslar inşallah gelmeyecekler", dedi ve oturup çubuğunu yaktı¹⁹.

Askeri vali, Ardahan'ın savunma gücünden fazla umutlu değildi. Dediğini yaptırabilse, Rus sınırına daha yakın bir mevzi seçerdi. Ama bunu yapmak için çok geçti. Özellikle, paşa savaşın hemen başlayacağını düşündüğüne göre, sınır yakınlarında nelerin olup bittiği hakkında ona bilgi getirecek atlı birlikleri de yoktu üstelik. Bununla birlikte, 2000 Çerkez atının en kısa zamanda gelmeleri bekleniyordu ve Kayabaşı Tabyaları'nın yakınında onlar için tabyalar yaptırılıyordu²⁰."

Görsel 6. Kayabaşı Tabyası²¹

¹⁹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 278-279.

²⁰ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 279.

²¹ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 248.

Görsel 7. Ramazan Tabyası²²

Sonuç

Anadolu’da gezi ve gözlemlerde bulunan Burnaby, 26 Mart 1877 tarihinden sonra gemi ile memleketi İngiltere’ye dönmüştür. Burnaby’in Londra’ya dönüşünden birkaç hafta sonra, 24 Nisan 1877 tarihinde de Osmanlı – Rus savaşı başlamıştır. Mayıs ayı ortalarında güçlü Rus saldırıları sonucu, Osmanlı ordusu çekilerek Ardahan’ı Ruslara bırakmıştır²³. 30 Nisan 1877 yılında önce savunmasız kalan Beyazıt (Doğubeyazıt), General Tergukasov komutasındaki Rus birliklerince işgal edilmiştir²⁴. Daha sonra 06–07.11.1877 gecesi ise Kars kalesi düşmüştür²⁵. Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Halıyazı, Zivin, Gedikler ve Yahniler de başarılı bir savunma sonucu Rusları yenmelerine karşın takviye gücün gelmemesi üzerin Rusların ilerlemesini engelleyememiş, Erzurum gerisine kadar çekilmek zorunda kalmıştır²⁶.

²² Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 219.

²³ Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Yayınları, Ardahan 1999, s. 136-141; Hamza Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ardahan Valiliği Yayınları, Ardahan 2000, s. 12.

²⁴ Hasan Buyruk, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır Belediyesi Yayınları, Iğdır 2006, s. 67; Ali Eşref Uzundere, *İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermeniler’in Türk Kırımı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 26.

²⁵ Nizamettin Onk, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Iğdır Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2006, s. 119.

²⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 218; Hamza Gündoğdu, *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1999, 8; S. Ural, “Yakınçağda Kars”, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”* (Ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 107-123.

Genel olarak Burnaby'in, yukarıda zikredilen askeri gözlemlerinin birçoğu tespitleri doğrultusunda gerçekleşmiş, zafiyetler gün ışığına çıkmıştır. Topların İstanbul'da dökülmesi, Anadolu'da bir tek barut imalathanesinin olmayışı, yenilgiye doğu gidişatı hızlandırmıştır. Ardahan'da yanlış yere yapılan istihkâmlar, Erzurum'da ise yapılması gereken geçitlere yapılmayan istihkâmlar bir zaaf oluşturmuştur. Yine düşmana karşı yapılacak hazırlıkların; "Kış bitince..", "Bugün olmaz yarın..", "Havalar ısınsın toprak gevşesin..", "Allah istemese bir şey olmaz..", " İnşallah Ruslar saldırmaz.." gibi nedenlerle ertelenmiş olması ağır bir kusur olarak karşımıza çıkmaktadır. En önemli zaaf ise Burnaby'in bahsettiği yazlık giysilerle ağır kış şartlarında cepheye sürülen askerlerin durumudur. Bu tablo 38 yıl sonra 1915 Sarıkamış Harekâtı'nda da karşımıza çıkarak, zihniyetin hiç değişmediğini göstermiştir. Bilindiği üzere 22 Aralık 1914 yılında başlayan Sarıkamış Savaşı, 15 Ocak 1915 yılına kadar devam etmiştir. Ruslarla yapılan savaşların on üçüncüsü olan bu savaşta, ağır iklim şartları altında Türk ordusu yenik düşmüş ve 60.000 zayıyat vermiştir. Bu savaşın sonucunda Doğu Anadolu, Rusların işgaline maruz kalmıştır (Genelkurmay Başkanlığı, Sarıkamış Harekâtı)²⁷.

Kaynakça

Burnaby, Fred, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, (Çev. Meral Gaspıralı), Merkez Yayınları, İstanbul 2007.

Buyruk, Hasan, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır Belediyesi Yayınları, Iğdır 2006.

Genelkurmay Başkanlığı, *Tarihten Kesitler, Sarıkamış Harekâtı (22 Aralık 1914–15 Ocak 1915)*.

Gündoğdu, Hamza, *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları Erzurum 1999.

Gündoğdu, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ardahan Valiliği Yayınları, Ardahan 2000.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Konukçu, Enver, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Yayınları, Ardahan 1999.

Onk, Nizamettin, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2006.

²⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *Tarihten Kesitler, Sarıkamış Harekâtı (22 Aralık 1914–15 Ocak 1915)*.

Ural, Selçuk, “Yakınçağda Kars”, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”* (Ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Uzundere, Ali Eşref, *İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermeniler'in Türk Kırımı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Ülkü, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2006.

TARİH VE TARİHÇİ

**Hız. Ömer Devri Şam Bölgesinin (Kudüs, Dımaşk) Fethi
ve Bölge Valileri***

**The Conquest of Damascus Region (Damascus and
Jerusalem) in the Reign of Hazrat Omar and The Governors of
the Region**

Hasan MACİT*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
19.12.2023	26.12.2023	31.12.2023	Araştırma Makalesi

Atıf/Citation: Macit, Hasan, Hız. Ömer Devri Şam Bölgesinin (Kudüs, Dımaşk) Fethi ve Bölge Valileri, Tarih ve Tarihçi, 2 (2), 2023, s.172-191.

ÖZET

İslâm tarihinde ilk dönem fetihlerinin en çok olduğu dönem hiç şüphesiz Hız. Ömer dönemidir. Bu dönemde İslam devletinin sınırları geniş coğrafyalara ulaşmıştır. Hız. Ömer, Hız. Ebû Bekir devrinde olduğu gibi Irak bölgesinde dönemin önemli güçlerinden olan Sâsâni İmparatorluğu ile mücadeleye devam ederken diğer yandan da dönemin bir diğer önemli gücü olan Bizans İmparatorluğu ile Şam bölgesinde mücadeleye devam etmiştir. Şam bölgesi günümüzde Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin gibi devletlerden oluşan büyük bir bölgeye verilen isimdir. Hız. Ömer bu bölgelerin İslamlaşması için yoğun bir fetih hareketi gerçekleştirmiş, bu fetihler neticesinde İslam devletinin sınırları genişlemiştir.

Bu çalışmamızda Hız. Ömer döneminde görev yapan valilerin hayatları, görev yaptıkları şehirlerin tarihi serüvenleri ve Hız. Ömer tarafından göreve getiriliş süreçleri işlenmeye çalışılmıştır. Valilerin görev yaptıkları süre boyunca halk ile olan münasebetleri, askeri, ekonomik ve adli olarak yerine getirdikleri görevlere de kısaca değindik. Valilerin bu görevlerinin yanı sıra Hız. Ömer ile olan münasebetlerini de ele almaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hız. Ömer, Şam Bölgesi, Kudüs, Fetih, Vali.

* Bu çalışma, 2021 yılında hazırlanan “Hız Ömer Dönemi Valileri” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam tarihi ve sanatları Anabilim Dalı, Erzurum /TÜRKİYE, Hasanmacit@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8857-4890

ABSTRACT

The first period in Islamic History was undoubtedly the period Hz. Omar with the highest number of conquests. During this period, the borders of the Islamic state reached wide geographies. Hz. Omar, as in the reign of Hz. Abu Bakr, he continued to fight against the Sassanid Empire, one of the important powers of the period in the Iraq region, and on the other hand, he continued to fight against the Byzantine Empire, another important power of the period, in the Damascus region. The Damascus region was the name given to a large region consisting of states such as Syria, Lebanon, Jordan and Palestine. Hz. Omar carried out an intense conquest movement to Islamize these regions, and as a result of these conquests, the borders of the Islamic state expanded.

In this study, the lives of the governors who served during the reign of Hz. Omar, the historical adventures of the cities they served in and the processes of appointment by Omar have been tried to be covered. We also briefly touched upon the governors' relations with the public and the military, economic and judicial duties they performed during their term of office. In addition to these duties of the governors, we also tried to discuss his relations with Omar.

Keywords: Islamic History, Hz. Omar, Damascus Region, Jerusalem, Conquest, Governor

Giriş

Medine'nin kuzeyinde bulunan Şam toprakları İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Bizans'ın hâkimiyetindeydi. Burada yaşayan Arap kabileleri de Bizans'ın yönetimi altındaydı. Şam bölgesi o dönemde, günümüzdeki Suriye, Ürdün, Filistin gibi ülkeleri içine almaktaydı.

Bizans ile ilişkiler ilk olarak Hz. Peygamber döneminde başlamış, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde de devam etti.¹ Allah Resûlü (s.a.s.) hicretin 8. Yılında Hâris b. Umeyr başkanlığında Şam bölgesinde bulunan kabilelere İslâm'a davet mektubu gönderdi. Hz. Peygamber'in emriyle yola çıkan bu heyete Şurahbil b. Amr tarafından suikast düzenlendi ve bu suikastta kabile başkanı olan Hâris b. Umeyr dışındaki herkes şehit edildi. Hz. Peygamber (s.a.s.) Gassânî liderine de İslâm'a davet mektubu gönderdi. Bu mektup neticesinde İslâm'la şereflenen bazı kabilelerin reisleri Gassânî lideri Ebî Şemr tarafından öldürüldü. Cüzâm kabilesinin lideri Ferve b. Amr bu olaya örnek verilebilir. Ferve, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) İslâm'a davetini duymuş ve İslâm'la şereflenmişti. Müslüman olan Ferve'nin teşvikleriyle birçok arkadaşı Hz. Peygamber (s.a.s.) ile tanışma fırsatı yakalamıştı. Ferve b. Amr'ın Müslüman olduğunu duyan Gassân emîri onu astırarak kendi kabilesinin su kuyusunun bulunduğu yerde günlerce bekletmişti. Allah Resûlü (s.a.s.) öldürülen elçilerin diyetini istedi, Gassân lideri Allah Resûlü'nün bu isteğini kabul etmeyerek Medine'ye saldırma planları yapmaya başladı. Bu durumu haber

¹ İsrail Balcı, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, Siyer Yay., İstanbul 2018, II, 197.

alan Allah Resûlü (s.a.s.) Zeyd b. Hârise komutasındaki orduyu onların üzerine yolladı, bu olayın sonucunda Mûte Savaşı meydana geldi.²

Mûte Savaşı'nın ardından Şam bölgesi ile ilk askeri münasebetler başlamış oldu. Daha sonra Tebük Seferi ve Usâme ordusunun gönderilmesiyle başlayan süreç, Hz. Ebû Bekir'in üç ayrı birlik oluşturarak Şam'a göndermesiyle devam etti. Hz. Ebû Bekir, Amr b. Âs'ı Filistin tarafına, Yezîd b. Ebî Süfyân'ı Dımaşk tarafına, Şurahbil b. Hâseneyi de Ürdün Fihl tarafına ordularıyla beraber gönderdi. Hz. Ebû Bekir'in orduyu taksim edip Şam'ın çeşitli bölgelerine göndermesiyle Şam'da ilk çatışmalar yaşanmaya başlandı.³ Dımaşk'ın fethinde kilit rol oynayan kişiler ise Hâlid b. Velîd ile Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tır. Hz. Ebû Bekir döneminde Suriye'nin fethinin temelleri atıldı. Onun vefatı ile yerine halife olan Hz. Ömer döneminde de Suriye'deki fetih hareketleri artarak devam etti.⁴

Hz. Ömer Dönemi Şam ve Kudüs Bölgesinin Fethi

Hz. Ebû Bekir'in vefatından hemen önce meydana gelen ve Bizans ile yapılan ilk savaş olma özelliği taşıyan Ecnâdeyn⁵ Savaşı sonucunda hezimete uğrayan Bizans kuvvetleri, Müslümanlardan kaçarak Kudüs, Dımaşk, Hıms, Beysân gibi Şam bölgesinde bulunan şehirlere doğru harekete geçti. Onları takip eden İslam ordusu ilk önce Ürdün'ün Şeria nehrinin doğusunda bulunan Fihl şehrine doğru yola koyuldu. İslam ordusunun geldiğini haber alan Bizans Kralı çevre illerden topladığı birliklerle İslam ordusuna saldırmak için yola çıktı. Bizans kuvvetlerinin hareket haberini alan Hâlid b. Velîd komutasındaki İslam ordusu, Bizans ordusunu karşıladı. Bizanslılar savaş taktiği olarak Fihl ovasını bataklık haline getirdiler. Hâlid b. Velid komutasındaki kuvvetler Fihl ovasını zorla da olsa geçerek, düşman kuvvetleri ile karşı karşıya geldiler. Hicri 13. (M.634-635) yılda gerçekleşen Fihl Savaşıyla Bizans kuvvetleri yenilgiye uğratıldı. Bu mağlubiyet neticesinde Bizans ordusu çok büyük kayıplar verdi. Bu zafer Müslümanlar için Ürdün fethinin önünü açmış oldu.⁶

Fihl Savaşı'nın neticesinde ağır mağlubiyete uğrayan Bizans Kuvvetleri'nin büyük bir bölümü Şam'ın merkezi Dımaşk'a çekildi. Bunun üzerine İslam ordusu Dımaşk'ı kuşatmaya karar verdi. İslam ordusunun Dımaşk'ın çevresinde bulunan bağ bahçeleri, kiliseleri ele geçirmesiyle birlikte şehir halkı şehrin kapılarını kapatarak surların arkasına sığınmışlardı. O sırada başkumandan olan Hâlid b. Velid

² İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbeddîn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Mektebetü'l-Maârif, Beyrût, 1991, VII, 19-25; Balcı, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, II, 165.

³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 25; Balcı, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, II, 167-178.

⁴ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1987, II, 278-279; Adnan Demircan, *Raşit Halifeler*, Beyan Yay., İstanbul 2018, 54-55.

⁵ Müslümanların Filistin ve Suriye fetihleri sırasında Bizans kuvvetleri ile yapılan ilk savaştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ecnâdeyn" *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, X, 385.

⁶ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, Ensar Yay., İstanbul 2016, II, 134-135; Mahmut Kelpetin, *Hz. Ömer*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2021, 70-71.

şehrin Doğu kapısını, Ebû Ubeyde Câbiye kapısını, Yezîd b. Ebû Süfyân'da Keysân diye bilinen şehrin küçük kapısını tutmuştu. Şehrin muhasarası ilk olarak zor görünse de halkın önde gelen isimlerinden birisinin çocuğunun doğumundan ötürü yapılan eğlenceler nedeniyle ortaya çıkan savunma zafiyetini fırsat bilen Hâlid b. Velid emrindeki birlikler surlara merdivenlerle tırmanarak muhafızları etkisiz hale getirmeyi başardı. Daha sonra Ebû Ubeyde ve Yezîd b. Ebû Süfyân da kendi kontrolleri altında bulunan kapılardan girerek şehri ele geçirdi. Daha sonra şehir halkıyla yapılan anlaşma neticesinde H.14 (635) yılında Dımaşk fethedildi. İslam ordusunun bu fethi ile Bizans büyük bir hezimetle uğratıldı.⁷

İslam ordusu Dımaşk'ı fethettikten sonra Mercu'r-Rûm'a doğru yola çıktı. Bölgede bulunan Theodor komutasındaki Bizans kuvvetleri İslam ordusunun ilerleyişinin devam ettiğini biliyor, ordunun gelişini bekliyordu. İslam ordusunu bekleyen Theodor ani karar değişikliği ile Dımaşk'ı geri almak için hamle yapmaya karar verdi. Bu durumdan haberdar olan Hâlid b. Velid ile Yezîd b. Ebû Süfyân hemen harekete geçerek Theodor öncülüğündeki Bizans ordusunu kısa bir süre içerisinde yenilgiye uğrattı.⁸

Şam orduları başkomutanlığına Hâlid b. Velid'in yerine getirilen Ebû Ubeyde, Dımaşk şehir idaresini Yezîd b. Ebû Süfyân'a bırakarak Hıms'a doğru yola çıktı. Bu bölgeyi kış boyunca muhasara altında tutan İslam ordusu Hıms'ı kısa bir süre içerisinde ele geçirdi. Ebû Ubeyde yıllık 170 bin dinar ödemeyi kabul eden Hıms halkına yönetici olarak Ubâde b. Sâmit'i bırakarak fetih hareketlerine devam etmek için yola çıktı. Daha sonra Hama ve Lazkiye'yi fetheden Ebû Ubeyde, Kinnesrin üzerine Hâlid b. Velid'i gönderdi. Kinnesrin'de bulunan Bizans kuvvetleri, İslam ordusu ile karşı karşıya gelmiş, yaşanan şiddetli çatışmalar neticesinde Kinnesrin halkı saldırıya daha fazla dayanamayacaklarını anlayarak Hâlid b. Velid'e anlaşma teklif etti. İslam ordusuna karşı kılıç kullanan Kinnesrin halkının bu teklifini reddeden Hâlid b. Velid şehri savaşıarak ele geçirdi.⁹

İslam ordusunun Suriye topraklarındaki hızlı ilerleyişini gören Bizans İmparatoru Herakleios,¹⁰ Şam'daki hâkimiyetinin tehlikeye girdiğini görerek büyük bir ordu hazırladı. Hıms'ın fethinin ardından kendi karargâhlarına çekilen İslam kumandanları Herakleios'un harekete geçtiği haberini alır almaz kuvvetlerini birleştirmeye başladılar. Bizans kuvvetlerinin sayısı iki yüz bin iken İslam ordusunun sayısı yirmi dört bin civarındaydı.¹¹ İbn İshâk, Bizans ordusundaki asker

⁷ Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut, 1987, 178-183; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 135-136.

⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 178-183; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 136; Demircan, *Raşit Halifeler*, 43-44.

⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 178-183; İhsan Süreyya Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, Beyan Yay., İstanbul 2019, 94; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 137-138.

¹⁰ H. (610-641) yılları arasında hüküm süren Bizans İmparatorudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Herakleios" *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, XVII, 210-215.

¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 184-188.

sayısının yüz bin civarında olduğunu rivayet etmektedir.¹² İslam ordusu ile Bizans kuvvetleri, Yermük nehrinin yakınlarında karşı karşıya geldi. Meydana gelen Yermük Savaşı'ı İslam ordusunun galibiyeti ile sonuçlandı. Bu savaş sonucunda büyük bir yenilgiye uğrayan Bizans ordusu, Şam topraklarını tamamen terk etmek zorunda kaldı.¹³

Yermük'ün fetih haberi Hz. Ömer'e iletildi. Fetih haberini alan Hz. Ömer, Şam fetihleri sırasında Hz. Ebû Bekir döneminde ordu kumandanı olarak görev yapan kişilerin aynı görevde kalmalarını istedi. Amr b. Âs'a ise savaşın Filistin'e intikaline kadar görevde olan diğer kumandanlara yardım etmesini emretti. Bu fetihler sırasında Filistin'de Bizans valisi Ertabon görev yapmaktaydı. Ertabon, İslam ordusunun hızla ilerleyişini dikkatli bir şekilde takip ederek, olası savaş ihtimaline karşı Kudüs, Gazze ve Remle bölgelerinden çok sayıda asker toplayarak Ecnâinde büyük bir karargâh kurmuştu. Filistin ve çevre şehirlerin fethinde görevlendirilen Amr b. Âs, Rum ordusunun tahmin ettiğinden daha kalabalık olduğunu görerek durumu Hz. Ömer'e bildirdi. Durumdan haberdar olan Hz. Ömer, "Rumların Ertabon'una karşı Arapların Ertabotun'u gönderdik" diyerek Amr'ın mücadeleye devam etmesini emretti.¹⁴

Hz. Ömer'in emriyle harekete geçen Amr b. Âs'ın öncü birliklerinin başında Şurahbil b. Hasene bulunuyordu. Amr, Kudüs'ü Muhasara altına aldı. Suriye orduları başkumandanı Ebû Ubeyde de beraberinde bulunan birliklerle Amr b. Âs'ın yanına gelerek kuşatmaya destek oldu. İlk zamanlarda muhasara Yermük Savaşı gibi çetin geçse de muhasaranın neticesinde mağlup olacaklarını anlayan şehir yöneticileri ve halk kan dökülmeden teslim olmaya karar verdi. Kudüs halkı İslam ordusu tarafından fethedilen diğer Şam şehirleriyle yapılan anlaşmalara benzer bir anlaşma yapmak istediklerini dile getirmiş, anlaşma karşılığında ise cizye ve haraç vermeye razı olacaklarını beyan etmişlerdi. Kudüs halkı bu isteklerinin yanında şehri bizzat İslam halifesine teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Bu durumu Ebû Ubeyde Medine'de bulunan Hz. Ömer'e ilettiler, Hz. Ömer de kendisinin Şam'a gelmek niyetinde olduğunu bildirerek kısa bir süre içerisinde Câbiye bölgesine geldi. Câbiye'de İslam kumandanlarıyla çeşitli istişarelerde bulunan Hz. Ömer yanına gelen Kudüs heyetiyle anlaşma imzaladı. Daha sonra ise Kudüs'e doğru yola çıktı.¹⁵

¹² Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı Yay., İstanbul 2020, 235.

¹³ Şibli Numâni, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp), Mahya Yay., İstanbul 2016, 118; Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı" *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, XLIII, 486-486; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, 425-426; Adnan Demircan, *Hazreti Ömer*, Beyan Yay., İstanbul 2021, 43.

¹⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), Kayhan Yayınları, İstanbul 1985, I, 310; Ahmet Lütfi Kazancı, *Adil Halife Emirü'l-Mü'minin Hz. Ömer*, Ensar Yay., İstanbul 2018, 134.

¹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 184-188; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I, 310-311; Numâni, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 132; Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 96-97; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 141; Ahmet Ağırakça, *Hz. Ömer*, Beyan Yay., İstanbul 2009, 51; Yavuz Selim Göl, *Hz. Ömer*, Bir Yay., İstanbul 2021, 77-78;

H. Ömer'in Kudüs halkı ile yaptığı anlaşma şu şekildedir;

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ile. Bu sözleşme, müminlerin emiri ve Allah'ın kulu Ömer tarafından, Eyle halkına verilen bir emândır. Onların canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına ve bütün fertlerine verilen bir teminattır. Onların kiliseleri mesken yapılmayacak ve yıkılmayacaktır. İçindeki kutsal eşyaya dokunulmayacaktır. Kimse dinî inanışından dolayı zorlanmayacak, kimseye asla zarar verilmeyecektir. Buna karşılık, Eyle halkı da, diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir. Orada bulunan Rumlar çıkarılacak, fakat gidecekleri yere kadar onların güvenlikleri sağlanacaktır. Çıkmak istemeyenler ise Eyle halkı gibi cizye verecektir. Burada kalıp hasadını almak isteyen de hasadını alacak, malını satmak isteyen gerekli kolaylık gösterilecektir.”¹⁶

Kudüs halkı ile anlaşma yapan H. Ömer, daha sonra anlaşmanın metnini yazdırarak Filistin'in diğer şehirlerine de göndermişti. Kudüs'ün fethi H. 15 (636) yılının sonlarına doğru veyahut H. 16 (637) yılında gerçekleşmiştir.¹⁷ Kudüs'ün İslam topraklarına katılma tarihi ile ilgili olarak ele alınan başka bir rivayette ise, Ebû Ubeyde'nin H.16 (637) yılında Kudüs'ü muhasara altına aldığı, şehir halkının anlaşma yapmak istemesi üzerine H. Ömer'in H.17 (638) de anlaşma imzalayarak şehri teslim aldığı yönündedir.¹⁸

ŞAM VALİLERİ

Ebû Ubeyde b. Cerrâh

Asıl adı Âmir b. Abdullah b. el-Cerrâh b. Hilâl b. Üheyb -Vüheyb olarak da zikredilir- b. Dabbe b. el-Hâris b. Fihri'dir. Ebû Ubeyde b. Cerrâh künyesiyle tanınmıştır. Babası'nın ismi Abdullah, Annesi'nin ismi ise Ümeyme bnt. Ganm b. Câbir'dir.¹⁹ Ebû Ubeyde b. Cerrâh hicretten kırk yıl evvel yani 583 yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir. Mekke'de o dönemde okuma yazma bilen birkaç kişiden birisi olduğu için toplum tarafından kendisine saygı gösterilir, onun görüş ve önerilerine önem verilirdi.²⁰ Cennetle müjdelenen on sahâbiden birisi olan Ebû Ubeyde ile Allah Resûlü'nün (s.a.s.) onuncu kuşaktan soyları birleşir.²¹ İkinci

¹⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 140-141.

¹⁷ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I, 310-312; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 141; Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 96; Kelpetin, *H. Ömer*, 70-71.

¹⁸ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 239; Kelpetin, *H. Ömer*, 70-71.

¹⁹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' el-Kâtib el- Hâşimî el- Basrî el- Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 2001, IX, 90; İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed el-Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut 1996, IV, 201; İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el- Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Turkî, Merkezu Hecl Li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire 2008, V, 508; Adnan Adigüzel, *H. Ebu Ubeyde b. Cerrâh*, Beyan Yay., İstanbul 2020, 14.

²⁰ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, I, 5; Ahmet Önkâl, “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, X, 249-250.

²¹ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, VI, 201; Önkâl, “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, X, 249-250.

Habeşistan hicretine katılan Ebû Ubeyde, Medine'ye hicret ettiği zaman yaşlı, takvalı ve zengin bir zat olan Külsûm b. Hidm'in²² evinde misafir olmuştur. O, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile beraber Bedir, Uhud, Hendek başta olmak üzere diğer bütün gazvelere katılmıştır.²³

Hz. Peygamber (s.a.s.) Ebû Ubeyde'yi Cüheyne'ye yakın bir yerde deniz kıyısında yaşayan bir kabileye gönderdi. “*Sifûlbahr*” adıyla anılan bu seriyye “*Habat*” seriyyesi olarak da bilinmektedir.²⁴ Allah Resûlü (s.a.s.) onu Evs kabilesinden olan Sa'd b. Muâz ile kardeş ilan etmişti. Hz. Peygamber (s.a.s.) Zâtüsselâsil seriyyesinde Amr b. Âs'a yardım etmek için içerisinde Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in de bulunduğu bir grup yollanmış, bu gruba başkan olarak Ebû Ubeyde'yi atamıştı. Bu birlik Amr'ın yanına varınca kısa süreli liderlik tartışması yaşansa da güzel ahlâk sahibi olan Ebû Ubeyde, Amr'a her şartta itaat edeceğini dile getirdi. Böylece ortaya çıkabilecek olası sıkıntıların da üzeri örtülmüş oldu.²⁵

Hz. Ömer kıtlık zamanında Ebû Ubeyde'ye bir mektup vererek onu Amr b. Âs'ın yanına gönderdi. Ebû Ubeyde de Mısır'a giderek Amr'a mektubu ulaştırıp Medine'ye geri dönen Ebû Ubeyde'ye Hz. Ömer bin dinar verdi. Ebû Ubeyde, Hz. Ömer'e yaptığı bu işi sadece Allah rızası için yaptığını bu parayı kabul edemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) kendilerini ara ara herhangi bir iş için görevlendirdiğini, yaptıkları iş karşılığında kendilerine zorla para verdiğini söyledi. Hz. Ömer'in bu sözleri üzerine Ebû Ubeyde de bu ücreti almak zorunda kalmıştır.²⁶

Ebû Ubeyde, Amvâs²⁷ veba salgınına yakalanınca Şam halkı Muâz b. Cebel'den namazlarını kıldırılmalarını istemişti. Onların bu isteğini geri çevirmeyen

²² Medine'ye yakın bir bölgede yaşayan Amr b. Avf kabilesine mensup olan Külsûm b. Hidm Kubâ'da yaşamaktaydı. Hicret sırasında başta Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Ebû Bekir efendimiz olmak üzere birçok sahâbiyi evinde misafir eden büyük bir sahibidir. Hz. Peygamber Kubâ'da gündüzleri Sa'd b. Heyseme'nin evinde gelen misafirlere sohbet vermiş akşamleyin ise Külsûm b. Hidm'in evinde istirahate çekilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Çetin, “Külsûm b. Hidm”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2019, EK-II, 103-104.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX, 390; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 379; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, VI, 201; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 8; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 92; Mahmut Şakir, *Gökteki Yıldızlar 70 Öncü Sahâbe*, (Haz. Mustafa Genç), Ravza Yay., İstanbul, 2015, 120.

²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 380; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 111-112; Adıgüzel, *Hz. Ebu Ubeyde b. Cerrah*, 39.

²⁵ Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah, *el-Meğâzi'n-Nebevîyye*, thk: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikir, Dimeşk 1981, 150; Mes'udî, Alî b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l İşrâf*, (Çev. Mithat Eser), Ankara Okulu Yay., Ankara 2020, 263; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 508-509; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 110; Şakir, *Gökteki Yıldızlar*, 124; Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, Siyer Yay., İstanbul 2017, 165; Adıgüzel, *Hz. Ebu Ubeyde b. Cerrah*, 43.

²⁶ Kandehlevî, M. Yusuf, *Hayâtü's-Sahâbe I-IV*, (Çev. Cengiz Yağcı, Mehmet Karabulut), Huzur Yay., İstanbul 2018, II, 325.

²⁷ Filistin'in en eski şehirlerinden olan Amvâs, Kudüs ile Remle arasında bulunmaktadır. Amr b. Âs tarafından fethedilen Amvâs'ta büyük bir veba salgını çıkmış oradan Şam bölgesine yayılmıştır. Bu salgının İslâm tarihinde bilinen ilk veba salgını olduğu da rivayet edilmiştir. Bu salgında yirmi binden fazla kişi vefat etmiştir. Sahâbenin büyüklerinden olan Ebû Ubeyde, Muâz ve Yezid b. Ebû Süfyân da

Muâz, namazları kıldirmaya başladı. Bir müddet sonra Ebû Ubeyde'nin vefat haberini alan Muâz halka dönerek “Siz öyle değerli bir adam kaybettiniz ki vallahi ben ondan temiz yürekliğini ondan hayâlisını, ondan daha çok insanlara iyilik ve ihsanda bulunanını görmedim”²⁸ dedi ve ona olan muhabbetini şahitler huzurunda dile getirdi.

Ebû Ubeyde fiziksel olarak çok zayıf, uzun ve aynı zamanda seyrek sakallı, dişleri arasında boşluk bulunan, omuzları asılı duran birisiydi. O, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Hz. Ömer'den yaklaşık 15 hadis rivayet etmiştir.²⁹

Ebû Ubeyde 18/639 yılında fethini gerçekleştirdiği Şam'da yakalandığı veba salgını neticesinde 58 yaşında vefat etmiştir. Ebû Ubeyde'nin 41 yaşında vefat ettiğine dair rivayetler olmakla birlikte onun 18/639 yılında 58 yaşında vefat ettiği noktasındaki rivayetler daha güçlüdür.³⁰ Ebû Ubeyde'nin Beytülmakdis'e namaz kılmak için giderken veba salgınına yakalanıp yolda vefat ettiği de rivayetler arasındadır. Onun kabrinin yeri hakkında da ihtilaf söz konusudur.³¹

Muâz b. Cebel

Asıl adı Mu'az b. Cebel b. Amr. Evs b. Âiz b. Adî b. Ka'b b. Amr Üdey b. Sa'd b. Selime b. Sa'd b. Avf b. Kays es-Sakafi'dir. Ebû Abdullah olarak künyelenmiştir. Bedir ashâbından olan Abdullah b. el-Ced onun anne bir kardeşidir. Hz. Peygamber'e biat eden kadınlardan birisi olan Ümmü Abdullah, Muâz'ın kızıdır.³²

Hazreç Kabilesinin Benî Udey koluna mensup olan Muaz hicretten 18 yıl başka bir rivayete göre ise 20 yıl önce Medine'de dünyaya gelmiştir. 18 yaşında Müslüman olan Muâz'ın babası erken yaşta vefat edince annesi Benî Selime kabilesinin reisiyle evlendi. Muâz kendisiyle beraber Müslüman olan arkadaşlarıyla birlikte gece Benî Seleme³³ yurdunda dolaşırlar, kabilelerinin putlarını gizlice

bu salgında vefat etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Amvâs”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, 100; Abdülkerim Öner, *H. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası*, İSTEM, 2020, sayı: 35, 145-168.

²⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 513-514; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 78-80; Adıgüzel, *H. Ebu Ubeyde b. Cerrah*, 79.

²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX, 391; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 510; Önkâl, “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, X, 249-250; Şakir, *Gökteki Yıldızlar*, 119.

³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX, 388-389; Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târih*, thk. Ekrem Ziyâ Umerî, Dâru't-Taybe, Riyad 1985, 138; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 190; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, VI, 202; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 23; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 78-79; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 514; Şakir, *Gökteki Yıldızlar*, 136.

³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX, 388-389; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 514.

³² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 539; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, VI, 202; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 23; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 202.

³³ Mescid-i Nebevi'nin yaklaşık 5,6 km yakınında bulunan bölgeye verilen addır. Bu bölge Hz. Peygamber namaz kılariken kiblenin Mescid-i Aksa'dan Mescidi Haram'a döndürülmesiyle ilgili Âyet-i Kerime nazil olmuştur. Hz. Peygamber de nazil olan bu âyetle birlikte bulunduğu yerde kibleyi

kırarlardı. Muâz ve arkadaşları Benî Seleme'den olan Amr b. Cemmûh'un³⁴ çok sevdiği Menâf adlı putu birkaç defa gizlice alıp dereye atmışlardı. Bu olayların neticesinde putunun kendisini bile koruyamadığını anlayan Amr, Muâz ve arkadaşlarının vesilesiyle Müslüman olmuştur.³⁵

Hız. Peygamber (s.a.s.) ikinci akabe biatına da katılan Muâz'ı, Abdullah b. Mes'ûd'la kardeş ilan etmiştir. Muâz, Bedir Savaşı başta olmak üzere Hız. Peygamber (s.a.s.) ile birlikte Uhud, Hendek ve diğer gazvelere katılmış, Hız. Peygamber'in devamlı yanında olmaya büyük özen göstermiştir.³⁶ Muaz ilim öğrenme noktasında da çok gayretliydi. O, Allah Resûlü'ne (s.a.s.) çok soru sorar, aklına takılan meseleleri en ince ayrıntısına kadar öğrenirdi. Rasûlullah (s.a.s.) de onu bazen Ufayr isimli eşeğinin tergisine bindirerek gezdirirdi.³⁷ Muâz fakir birisiydi ve kendisinden alacaklı olan birçok kişi vardı. Alacaklıları Muâz'ı sıkıştırınca Hız. Peygamber (s.a.s.) onun bütün malını alıp borçlarını ödemiş, kendisini ise hicretin dokuzuncu senesinde Yemen'e göndermişti. Hız. Peygamber maddi olarak sıkıntısı olan Muaz'dan kendisine verilen hediyeleri almasını istemiş, Muâz da Yemen'den otuz kûsür hayvanla geri dönmüştü.³⁸

Hız. Peygamber, Muâz'ı yirmi sekiz yaşında Yemen'e muallim olarak gönderirken orada insanlar arasında neyle hüküm vereceğini sormuştu. Bu soruya Muâz, ilk olarak Allah'ın kitabıyla onda bulamazsa Resûlü'nün vermiş olduğu hükümlerle onda da bulamazsa bu ikisi çerçevesinde kendi reyıyla hüküm vereceğini söylemiş, Allah Resûlü (s.a.s.) onun bu cevabından ötürü çok sevinerek Allah'a hamdetmişti.³⁹

Hız. Peygamber (s.a.s.) vefat edip yerine Hız. Ebû Bekir geçince Muâz, Yemen'de bulunuyordu. O hac için hizmetçileri ve bazı Yemenliler ile Mekke'ye gitmiş orada Hız. Ebû Bekir'in hac emîri olan Hız. Ömer ile karşılaşmıştı. Hız. Ömer,

Mescid-i Haram'a doğru çevirmiştir. Bu olaydan sonra Benî Seleme yurduna bir mescit yapılmıştır. Yaşanan bu hadiseden sonra Benî Seleme yurdu ön plana çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Ahmet Sezikli, "Mescid-i Kibleteyn", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2004, XXIX, 278-279.

³⁴ Hazreç kabilesinin Benî Seleme kolunun lideri olan Amr b. Cemuh İslâmiyet'ten önce putlalara bağlılığı çok fazla olanlardan birisiydi. O putlara bu denli bağlı olduğu için geç Müslüman olanlardandır. Amr Uhud Savaşı'nda şehid olmuş oğluyla aynı kefenin içerisinde defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Önkâl, "Amr b. Cemûh", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, III, 82-83.

³⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 445; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 187; M. Yaşar Kandemir, "Muâz b. Cebel", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2005, XXX, 338-339; Mustafa Ağırman, *Peygamberler ve Gençler*, Ravza Yay., İstanbul 2018, 186.

³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 539-540; ³⁶ İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtûbî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk, Ali Muhammed el-Becâvî. Dârul-Ceyl, Beyrût 1992, 1445; 1404; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 203-204; Şakir, *Gökteki Yıldızlar*, 504; Ağırman, *Peygamberler ve Gençler*, 186; Mustafa Kılıç, *Hız. Muâz bin Cebel*, Beyan Yay., İstanbul 2020, 15.

³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 539-540; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 203-204.

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 540; Ebû Bekir İbnü'l Arabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, (Çev, Tahir Tural), Ankara Okulu Yay., Ankara 2021, 69; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 204-206.

³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 540-541; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95; Şakir, *Gökteki Yıldızlar*, 507; Ağırman, *Peygamberler ve Gençler*, 186; Kılıç, *Hız. Muâz bin Cebel*, 34.

Muâz'ı görmüş yanında bulunan kişilerin kim olduğunu sorunca, Muâz da onların hizmetçileri olduğunu Yemenlilerin onları kendisine hediye ettiğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer Muâz'dan onları Ebû Bekir'e vermesini istedi. Muâz, Hz. Ömer'in bu teklifini reddetti. Ertesi gün Ömer'in yanına giden Muâz ona dün söylediğini kabul ettiğini hizmetçilerini Ebû Bekir'e götüreceğini söyledi. Muâz'ın bu hareketinin sebebini merak eden Hz. Ömer, Muâz'a kararından niçin vazgeçtiğini sordu. Hz. Ömer'in sorusuna cevap veren Muâz dün gece bir rüya gördüğünü tam ateşte yanmak üzereyken onun kendisini ateşten kurtarmaya çalıştığını söyledi. Muâz hac farızasını yerine getirir getirmez hemen Hz. Ebû Bekir'in yanına giderek yardımcılarını ona teslim etti. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir onları Muâz'a geri verdi. Muâz bu olaylardan sonra evindeki hizmetçilerine namaz kıldırdıktan sonra kimin için namaz kıldıklarını sormuş, onların sadece Allah için namaz kılıyoruz demeleriyle hepsini azat etmiştir.⁴⁰

Muâz, Şam Mescidi'nde bolca vakit geçirirdi. O mescide geldiğinde sessiz bir şekilde oturur, insanlar da etrafına toplanarak kafalarına takılan, kendi aralarında ihtilafa düştükleri meseleleri Muâz'a sorarlardı. Muâz da onların sorularını en güzel şekilde yanıtlar, zihinlerinde soru işareti olarak kalacak hiçbir mevzu bırakmazdı.⁴¹ Bir gün Şam halkından birisi, onu sabahın erken saatlerinde Şam Mescidi'nde namaz kılarken görmüş, namazdan sonra yanına giderek onu Allah için sevdiğini söylemişti. Bunun üzerine Muâz adamın yakasından tutarak "*Ne mutlu sana ki bir Müslüman kardeşini sadece Allah için seviyorsun. Allah (c.c) kendisi için bir başka kardeşine muhabbet besleyene rahmetinin vacip olduğunu bildirmiştir*" demiştir.⁴²

Ebû Ubeyde b. Cerrâh Amvâs vebasına yakalandığı zaman Muâz onun yanında bulunuyordu. Ebû Ubeyde'nin rahatsızlığı artınca yerine Muâz'ı Şam bölgesinin valisi sıfatıyla vekil olarak bıraktı. Bu hastalık başta Ebû Ubeyde olmak üzere bölge halkına çok büyük sıkıntılar vermeye başlayınca bölge halkı Muâz'dan bu hastalığın kalkması için Allah'a dua etmesini istediler. Bunun üzerine Muâz bu hastalığın Allah'ın insanlar üzerine gönderdiği bir bereket olduğunu söyleyerek, bu hastalık neticesinde vefat edenlerin şehit olacağını beyan etmişti. Bu sözlerinden sonra "*Allahım bu rahmetten bize düşeni de bizlere nasip eyle*" diyerek dua eden Muâz eşleri ve çocuklarıyla beraber bu hastalığa yakalanarak vefat etmiştir.⁴³

Hz. Ömer'in fıkıh öğrenmek isteyen onu Muâz'dan alsın sözü Muâz'ın fıkıhta zirve olan isimlerden birisi olduğunu bizlere göstermektedir. Hemen hemen her konuda Muâz ile istişare eden Hz. Ömer, "*Muâz olmasaydı Ömer helak olmuştu*" diyerek Muâz'ın hayattayken kendisine her konuda yardım ettiğini beyan etmiştir.⁴⁴

⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 540-541; Kılıç, *Hz. Muâz bin Cebel*, 47.

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 540-541; Kandehlevi, *Hayâtü's-Sahâbe*, III, 257.

⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 540-541.

⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 542-543; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük* I-XI, thk, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Mısır 1966, III, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 78-79; Kandehlevi, *Hayâtü's-Sahâbe*, III, 197.

⁴⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 452; Kılıç, *Hz. Muâz bin Cebel*, 58.

O, insanları ilimle meşgul olmaya çağırır ilmin ibadet olduğunu ve takvayı artırdığını dile getirirdi.⁴⁵

Muâz gözleri büyük, kaşları kalın, saçları kıvrıkcık ve boyu uzun yakışıklı birisiydi. O, Ensar'ın gençlerinin en faziletlieleri arasında idi. Duası geri çevrilmeyen salihlerdendi. Hilm ve takva sahibiydi. Hz. Ömer onu çok sever sözlerine çok değer verirdi.⁴⁶

Muâz, 17/638 bir diğer rivayete göre 18/639 yılında Ürdün'de vefat etmiştir. Onun vefat ederken 28, 33, 34, 38 yaşlarında olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁷ Genel görüşe göre Muâz, 18/639 da 38 yaşında vefat etmiştir. Amr'dan Muâz'ın vefat haberini alan Hz. Ömer onun yerine Şam'a vali olarak Yezid b. Ebû Süfyân'ı tayin etmiştir.⁴⁸

Yezîd b. Ebû Süfyân

Asıl adı Yezîd b. Ebû Süfyân b. Harb b. Ümeyye b. Abdüşşems b. Abdümenâf b. Kusay Yezid b. Ebû Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdi Şems el-Kureşî el-Emevî'dir.⁴⁹ Annesi Zeynep bnt. Nevfel'dir. Kendisi Kinaneoğulları Kabilesine mensuptur.⁵⁰ İslâmiyetten önce okuma yazma bilen, zeki, insanların arasında itibar sahibi olan, babası Ebû Süfyân'ın da etkisiyle cesur bir şekilde yetişen Yezid, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuştur.⁵¹ Müslüman olduktan sonra Allah Resûlü (s.a.s.) ile beraber birçok savaşa katılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) Huneyn Gazvesi'ne katılan Yezîd'e ganimet olarak 40 ukiyye⁵² ile 100 deve vermiştir. Yezîd,

⁴⁵ Kandehlevi, *Hayâtü's-Sahâbe*, IV, 11.

⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 658; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1405; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 205-206; Kılıç, *Hz. Muâz bin Cebel*, 68.

⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 658; Halife b. Hayyât, *et-Târih*, 138; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 190; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1405; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 190; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 78; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 206; Şakir, *Gökteki Yıldızlar*, 524; Kılıç, *Hz. Muâz bin Cebel*, 63; Onun vefatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Çiçekana, *Muâz b. Cebel Hayatı ve Şahsiyeti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005, 60.

⁴⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 190.

⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX, 409-410; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 456; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 700.

⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX,412; Kinâne kabilesi Araplar'ın Adnaniler koluna mensuptur. Bu kabilenin nesebi Hz. Peygamber'in nesebi ile birleşmektedir. Mekke çevresinde yaşayan bu kabile İslâmiyet'ten önce Huzaâlîlar'a yardım ederek Mekke'nin yönetiminin onlara geçmesini sağlamışlardır. Kinâneliler'in yardımı neticesinde Mekke Huzaâlîlar'ın eline geçti. Bu yardımlaşmadan sonra Kinâne kabilesi de Mekke'de söz hakkı elde ederek güçlenmiş oldu. Mekke'den Kâbe'yi yıkmak için gelen Ebrehe'nin yanına gönderilen heyetin içerisinde de Kureyş'in lideri Abdülmuttalib ile birlikte Benî Kinânedden Ya'mer b. Nüfâse de vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Casim Avcı, "Kinâne (Benî Kinâne)", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2022, XXVI, 31-32.

⁵¹ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1575; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 456; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 329; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95; İrfan Aycan, "Yezid b. Ebû Süfyân", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, XLIII, 520.

⁵² Ukiyye, para birimleri arasındaki ağırlığı ile bilindiği için "ağırlık, yük" anlamlarına gelen ougkos/ougon kelimesinden geldiği rivayet edilmiştir. Ukiyye'nin birçok kelimedden türediği çeşitli kaynaklarda ele alınmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s) devrinde kullanılan Hicaz ukiyyesi'nin 40 dinara

Müslüman olmadan önce olduğu gibi Müslüman olduktan sonra da çevresi tarafından hep sevilerek hayırla yâd edilmiştir.⁵³

Hiz. Ebû Bekir halifeliği döneminde 13/634 yılında Şam bölgesine üç ayrı ordu göndermiş, ilk sancağı da Yezîd'e vermişti. Yezîd o dönemde Şam bölgesine doğru giden ilk Müslüman komutanlardan birisiydi. Hiz. Ebû Bekir, Şam bölgesinin her vilâyetine oraya göndermiş olduğu ordu komutanlarından birisini vali olarak atamıştır. Hiz. Ebû Bekir'in emriyle Yezîd de Dımaşk'ın yöneticisi olmuştur.⁵⁴

Hiz. Ebû Bekir, İslâm ordularını Şam'a gönderirken "Toplu bir saldırıyla karşı karşıya gelirsiniz sizi Yezîd komuta etsin. Şayet daha kısmi bir tuzakla karşılaşarsanız o zaman başınıza bağlı bulunduğunuz ordunun komutanı geçsin." diyerek emir verdi. Daha sonra Şam'a doğru yola çıkan Yezîd ve askerlerini yürüyerek uğurladı. Hiz. Ebû Bekir vefat ettiğinde⁵⁵ Yezîd onun valisiydi.⁵⁶

Hiz. Ömer döneminde de ilk önce Filistin valiliği yapan Yezîd, Mûaz b. Cebel'in vefatından sonra Hiz. Ömer tarafından Şam genel valisi olarak atanmıştır. Hiz. Ömer tarafından Kayseriye fethi için gönderilen Yezîd 18/639 yılında diğer arkadaşları gibi Amvâs Vebası'na yakalandı. Sefer sırasında hastalığı artınca yerine kardeşi Muâviye'yi bırakarak Dımaşk'a geri gelmek durumunda kaldı. Dımaşk'a gelen Yezîd kısa bir süre sonra yani 18/639 yılında yakalandığı hastalık neticesinde vefat etti.⁵⁷ O, Hiz. Peygamber, Hiz. Ebû Bekir ve arkadaşlarından hadis rivayetinde bulunmuştur. Kaynaklarda onun soyunun devam etmediği vurgulanmaktadır.⁵⁸

Muâviye b. Ebû Süfyân

Asıl adı Muâviye b. Ebî Süfyân b. Harb Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenaf b. Kusay el-Kureşi el-Emevi'dir. Künyesi ise Ebû Abdurrahman'dır. Annesi Hint bnt. Utbe Rebî'a babası ise Mekke'nin ileri gelenlerinden olan Ebû Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyyedir.⁵⁹ Muâviye b. Ebû Süfyân aynı zamanda Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) eşi Ümmü Habibe'den ötürü Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) kayınpederidir.⁶⁰ Muâviye 602 veya başka bir rivayete göre 603 yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir.

denk deldiği kabul edilmiş olup, miskal cinsinden değer olarak karşılığı konusunda görüş ayrılıkları vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Ukiyye", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, XLII, 67-70.

⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX, 409-410; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95.

⁵⁴ Taberî, *Tarih*, III, 387-394; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95.

⁵⁵ Hiz. Ebû Bekir h. 13'de akşam namazı ile yatsı namazı arasında 63 yaşında vefat etmiş, Hiz. Peygamber'in yanına defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Tarih*, III, 425-428.

⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX, 409-410.

⁵⁷ Zührî, *el-Meğâzî*, 152; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IX, 409-410; Halife b. Hayyât, *et-Târih*, 138; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 190; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1575; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 456; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 329; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 78-95; İbn Hacer, *el-İsâbe*, XI, 405-406; Aycan, "Yezîd b. Ebû Süfyân", XLIII, 520.

⁵⁸ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1575; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 456; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 329; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95; İbn Hacer, *el-İsâbe*, XI, 405-406.

⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 15; Mes'udî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, 294.

⁶⁰ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1416; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 201; İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2002, XXX, 332-33.

Muâviye'nin doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Daha sonra İslâm tarihi kaynaklarında onun Şam valisi olduğu tarih ve ne zaman İslâm halifesi olduğu rivayet edilmiştir. Bu rivayetler genel olarak incelendiği zaman onun doğum tarihi tesbit edilmektedir.⁶¹

Muâviye'nin babası Ebû Süfyân, Mekke'nin ileri gelenlerinden birisiydi. O babasının yanında adeta bir yönetici gibi büyümüşü. Annesi ve babası ona çok değer verir, onun en güzel şekilde yetişip kendilerini temsil etmelerini isterlerdi. İşte Muâviye böyle bir evde dünyaya gelmiş, anne ve babasının çeşitli telkinleriyle yetişmiştir. Onun sivri zekâsı, siyasi dehası ve yönetime olan iştihakı çocukluk yıllarındaki yetişme tarzından kaynaklanmaktadır.⁶²

Hz. Peygamber (s.a.s.) arkadaşlarıyla birlikte hicretin 6. yılında Mekke'ye Kâbe'yi ziyaret için gelmişlerdi. Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber'in şehre doğru gelişini duyunca hemen silahlanarak Müslümanların Mekke'ye girmelerini engellediler. Bu olaylardan hemen sonra Müslümanlar ile Mekkeli müşrikler arasında Hudeybiye Antlaşması⁶³ imzalandı. Hudeybiye Antlaşması'nın yapıldığı bu dönemde yaşanan olaylar Muâviye'nin kalbini İslâm'a ısındırmıştır. O daha sonra durumu hemen annesine bildirmiş, annesi de bu durumu gizli tutmasını, babasına bu konu hakkında bir şey söylememesini tembihledi. Allah Resûlü (s.a.s.) kaza umresi için Mekke'ye geldiğinde de Muâviye Müslüman olmuştu. Ama bunu babasının korkusundan ötürü izhar edemedi. Daha sonra onun Müslüman olduğunu öğrenen babası “*Senin kardeşin daha büyük bir güzellik içindedir çünkü o benimle aynı dini paylaşıyor*” diyerek Muâviye'nin doğru yolda olmadığını dile getirmişti. Muâviye bir müddet daha bekledikten sonra Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olduğunu ilan etmiştir. Allah Resûlü (s.a.s.) Muâviye'nin Müslüman olmasına çok sevinerek onu vahiy kâtiplerinden birisi yapmıştı.⁶⁴

Muâviye, Müslümanlığını izhar ettikten sonra Hz. Peygamber'in yanından hiç ayrılmamıştır. Allah Resûlü (s.a.s.) ile birlikte Huneyn Gazvesi'ne katılan

⁶¹ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Otto Yay., Ankara 2018, 29.

⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 118; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 228; Hasan Yıldız, *Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Hicâz Siyaseti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019, 24.

⁶³ Mekkeli müşriklerle İslâm devleti arasında yapılan ilk antlaşmadır. Bu antlaşmayla birlikte Mekkeli müşrikler İslâm devletini resmen tanımışlardır. Antlaşma'nın imzalandığı bu alan İslâmiyetten önce bir yerleşim yeri değildi. Râşid halifeler devrinde bu alan yerleşim merkezi olmuştur. Antlaşma'nın yapıldığı alanda sahâbe-i kiram Allah Resûlüne bir ağacın altında biat etmişlerdir. Bu ağaç Hz. Ömer döneminde kesilerek yerine bir mescid inşa edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, “Hudeybiye Antlaşması”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1998, XVIII, 297-299.

⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 14; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 201; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 117; İbn Hacer, *el-İsâbe*, XI, 405-406.

Muâviye'ye, Allah Resûlü (s.a.s.) Huneyn ganimetlerinden kırk ukiyye ile yüz deve taksim etmiştir.⁶⁵

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm devletinin başına geçen Hiz. Ebû Bekir başta Hiz. Peygamber'in arzusu, Ridde Savaşlarında sıkıntıya uğrayan İslâm toplumunu yeniden canlandırmak ve son olarak da İslâm devletinin sınırlarını genişleterek İslâm'ı daha geniş coğrafyalara yaymak için Suriye seferlerine büyük önem vermiştir. Bu hedefler doğrultusunda hareket eden Hiz. Ebû Bekir, üç ordu oluşturmuş onları Suriye'nin farklı bölgelerine göndermiştir. Bu orduların başında Amr b. Âs, Şurahbil b. Hasene ve Yezid b. Ebû Süfyân bulunuyordu. Daha önce hiç devlet kademelerinde görev yapmayan Yezid'in ordu komutanı olarak tayin edilmesinde Hiz. Ömer'in büyük oranda etkisi olmuştur. Bu seferde Muâviye de abisine yardımcı olarak görevlendirilmiş, onunla birlikte Yermük Savaşı'na katılmıştır.⁶⁶ Bu savaşa Ebû Süfyân ve hanımı Hint de gönüllü olarak katılmıştır.⁶⁷

Muâviye, Ecnâdeyn Savaşı'ndan sonra Yermük Savaşı'nda da yüz bin kişilik düşman ordusu karşısında İslâm ordusunun sağ cenahının kumandanlığını yapmıştır. Hiz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Hiz. Ömer'in halife olmasıyla birlikte İslâm fetihleri tüm hızıyla devam etti. Bu fetih hareketleri Şam bölgesine doğru daha da yoğunlaştırıldı. Muâviye de bu dönemde yapılan bütün savaşlarda bulunmuş, fakat çok önemli görevler üstlenmemiştir. Muâviye'nin ismi Ürdün sahillerinin fethinden sonra daha çok duyulmaya başlanmıştır.⁶⁸

Muâviye, Hiz. Ömer dönemi fetihlerinde abisi Yezid b. Ebû Süfyân ile beraber birçok sefere katılarak İslâm ordusunda aktif olarak yer almıştır. Ebû Ubeyde ve Muâz b. Cebel'in amvâs vebasası sonucunda vefat etmelerinden dolayı Şam bölgesinin yöneticiliğini kısa süreliğine Amr b. Âs yapmıştı. Muâz'ın vefat haberini alan Hiz. Ömer onun yerine Yezid b. Ebû Süfyân'ı Şam valisi olarak tayin etti.⁶⁹ Hiz. Ömer, Yezid'in de Amvâs vebasında vefatından sonra onun yerine kardeşi Muâviye'yi vali olarak tayin etti. Hiz. Ömer, Muâviye'yi vali olarak tayin ettiği mektubunda Muâviye'ye Allah'tan korkmasını, bu büyük görevi hakkıyla yerine getirmesini tavsiye etti. Hiz. Ömer'in vefatına kadar Şam valiliği yapan Muâviye, Hiz. Osman'ın halifeliği döneminde de valilik görevine devam etmiştir.⁷⁰

⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 16-17; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 117; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 228-229.

⁶⁶ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, 59-61.

⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 184; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 4-16.

⁶⁸ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 202; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 4-16; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, 62.

⁶⁹ Zührî, *el-Meğâzî*, 152; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 24; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 190; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 229-230.

⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 24; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 190; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, (Çev. Musa Kazım Yılmaz), Ankara Okulu Yay., Ankara 2021, I, 30; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1418; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 126; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 118; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 229-230.

Muâviye, Şam valisi olduktan bir müddet sonra anne ve babasını ziyarete geldi. Hind, oğlundan Hz.Ömer'in her dediğini harfiyyen yerine getirmesini istedi. Daha sonra babasının yanına giden Muâviye'ye babası Ebû Süfyân kendi geleceği için her şartta Hz. Ömer'in vermiş olduğu görevleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmesini tavsiye etti.⁷¹

Hz. Ömer, Muâviye'ye valiliği sırasında bir mektup yazarak kendisine gelen davalara bakarken iki taraftan hangisinin şahidi daha adil ise ona yaklaşmasını, iki taraf arasında yemin eden birisi olursa da onun yeminini kulak ardı etmemesi gerektiğini emretmiştir. Mektubuna devamla Hz. Ömer, Muâviye'den dili çözülene kadar zayıf olan tarafı kendisine yaklaştırmasını, eğer hüküm verme konusunda da ihtilafa düşerse tarafları barıştırmasını tavsiye etmiştir.⁷²

Şam valisi olan Muâviye ilk olarak yedi sene kuşatma altına alınan fakat fethedilemeyen Kayseriye'yi 19/640 veya 20/641 de fethetti. Kayseriye'nin fetih haberi Hz. Ömer'e ulaşınca Hz. Ömer de yüksek sesle tekbir getirerek Allah'a hamd etti.⁷³ Muâviye, Hz. Ömer'den deniz seferi için izin istemiş, bütün ısrarlarına rağmen Hz. Ömer'den izin alamamıştır. Hz. Ömer'in vefatından sonra Hz. Osman döneminde de Şam valiliğine devam eden Muâviye deniz seferleri için Hz. Osman'dan izin istemiş, Hz. Osman da Muâviye'ye en başta izin vermese de onun ısrarı üzerine sefere katılacak askerlerin gönüllü olması şartıyla deniz seferine çıkılmasına izin vermişti. Böylece İslam tarihinde ilk deniz seferine çıkan kişi Muâviye oldu.⁷⁴

Muâviye deniz seferlerinin ilkini Kıbrıs'a düzenlemiş, 33/654 yılında Rumlardan destek almalarına rağmen Kıbrıslıları yenilgiye uğratmıştır. Birinci Kıbrıs seferine Muâviye ile birlikte katılan Ümmü Haram⁷⁵ gemiden indikten sonra kendisine getirilen bineğe binmiş daha sonra hayvan tökezleyince yere düşerek vefat etmiştir. Onun kabri Kıbrıs topraklarında bulunmaktadır.⁷⁶

Muâviye, Şam valiliğine devam ederken Hz. Osman'ın şehadet haberi gelmişti. Hz. Osman'ın eşi Nâile,⁷⁷ Muâviye'ye bir mektup göndererek Hz. Osman'ın evine nasıl girildiğini, kimler tarafından nasıl şehit edildiği, kısacası o gün

⁷¹ İbn Abdırabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, I, 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 117-118.

⁷² İbn Abdırabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, I, 97.

⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 190-191; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1418.

⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 208; Taberî, *Tarih*, IV, 287-288.

⁷⁵Künyesiyle anılan Ümmü Harâm'ın ismi tam olarak bilinmemektedir. Ümmü Harâm Neccaroğullarındandır. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmüttalib'in annesi Neccaroğullarından olduğu için Hz. Peygamber ile aralarında teyze yeğen ilişkisi vardır. Bazı rivayetlere göre Ümmü Harâm Hz. Peygamber'in sütannelerindendir. Başka bir rivayete göre ise O, Hz. Peygamber'in sütteyzesidir. Ümmü Harâm'ın türbesi Kıbrıs'ta olup Hala Sultan olarak da anılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Ümmü Harâm", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, XLII, 321-322.

⁷⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 209.

⁷⁷ Hz. Osman'ın şehit edildiği zaman yanında bulunan eşi olan Nâile Benî Kelb kabilesine mensuptur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Savaş, "Nâile bint Ferâfisa", *DİA*, TDV İslam Yay., İstanbul 2006, XXXII, 314-315.

yaşanan olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı. Nâile, mektupla birlikte Hz. Osman'ın şehit edildiği zaman üzerinde bulunan kanlı elbisesini de Muâviye'ye göndermişti. Muâviye kendisine ulaşan kanlı elbiseyi Şam'ın sokaklarında dolaştırıp, Hz. Osman'ın intikamını en kısa zamanda almak için halkın kendisine biat etmesini istedi. Bunun üzerine halk Muâviye'ye biat etmeye başladı.⁷⁸ Bu sırada Medine'de ise Hz. Ali'ye biat ediliyordu. Daha sonra Hz. Ali ile Muâviye arasında iktidar mücadelesi yaşanmaya başlandı. Bu mücadele bir müddet sonra Sıffin Savaşı'na yol açmıştı. Sıffin Savaşı'nın sonunda taraflar hakemler eşliğinde bir yıl sonra Ezrûh'ta buluşmak üzere anlaşmış, aradan bir yıl geçince taraflar kararlaştırılan yerde buluşmuşlardı. Bu buluşmada Hz. Ali'nin hakemi Ebû Mûsâ el-Eş'âri, Muâviye'nin hakemi ise Amr b. Âs'tı. Amr ilk olarak Ebû Mûsâ'nın konuşmasını istedi. Ebû Mûsâ konuşmasına başlar başlamaz Hz. Ali'yi görevden azlettiğini duyurdu. Daha sonra konuşma yapan Amr da Muâviye'yi öne çıkararak kendisini İslâm halifesi ilan ettiğini bildirdi. Bunun üzerine Şamlılar Muâviye'ye biat ettiler. Bu olay hicretin 38. yılında vuku bulmuştur. Bu olaydan yaklaşık iki yıl sonra da Hz. Ali şehit edilmiştir.⁷⁹

Muâviye'nin hilafeti şayet Hz. Ali'nin vefatından itibaren başlarsa 20 yıl, Hz. Hasan'ın halifeliği ona teslim ettiği tarihten itibaren başlarsa tam olarak 19. seneyi doldurmamaktadır.⁸⁰ Bir diğer rivayete göre ise Muâviye'nin 19 yıl 3 ay 7 gün⁸¹ veya 19 yıl 3 ay 25 gün halifelik makamında bulunduğu zikredilmiştir.⁸²

Muâviye yakışıklı, uzun boylu, beyaz tenli birisiydi.⁸³ O yöneticiliği, kıvrak zekâsı, olaylara bakış açısı, insanlarla olan ilişkileri ileri sevideye olan, akli ön plana alan birisiydi. Muâviye bu ve benzeri özelliklerinden dolayı Dühat-ı Arap olarak isimlendirilen Arab'ın dört dâhisinden birisi sayılmaktadır.⁸⁴

Hayatının büyük bölümünü fetihlerde geçiren, uzun yıllar valilik ve İslâm halifeliği görevlerini yerine getiren Muâviye 78 yaşındayken 60/681 yılının Recep ayında Dımaşk'ta vefat etmiş, cenaze namazını da Dahhâk kıldırmıştır. Muâviye cenaze namazının ardından Dımaşk'ta defnedilmiştir. Onun 77, 80, 82 veyahut 86 yaşında vefat ettiği rivayetler arasındadır.⁸⁵

⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 25-26.

⁷⁹ Minkari, Nasr b. Muzahim, *Vak'atu Sıffin*, thk. A. Muhammed Harun, Dârü'l-Cil, Beyrut 1990, 533; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 27-28.

⁸⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 229-230.

⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 33-35; Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 294; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1418; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 203.

⁸² Hamza b. El-Hasen el-İsfehâni, *Târîhu Sinî*, (Çev. Habip Demir), Ankara Okulu Yay., Ankara 2021, 112.

⁸³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 229.

⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 117; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, 53.

⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 33; Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 294; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1418; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, V, 203; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübela*, III,

Sonuç

Hız. Ömer, İslam tarihine damgasını vuran adalet ve devlet yönetimi denildiği zaman Hız. Peygamber'den (s.a.s.) sonra ilk akla gelen isimlerden birisidir. Hız. Ömer (r.a) yaklaşık on yıllık (634-644) hilafeti döneminde birçok vilayete memur ve vali tayin etmiş, gazalara ordu komutanı atamaları gerçekleştirmiştir. Hız. Ebû Bekir döneminde İslam Devleti'nin Şam bölgesinde Bizanslılarla yaptığı ilk mücadele Ecnadeyn savaşı olmuştur. Bu savaşın neticesinde yenilgiye uğrayan Bizans güçlerinin çoğunluğu İliyâ (Kudüs), Kayseriye, Fihl, Dımaşk ve Hıms gibi Şam bölgesindeki şehirlere sığındı. Hız. Ömer halife olunca Bizans ordusunun bu bölgelerdeki hâkimiyetine son vermek için fetihleri hızlandırmış, İslam devletinin sınırlarını büyük bir coğrafyaya yaymıştı. Hız. Ömer, Şam bölgesinin fethiyle Bizans İmparatorluğuna büyük bir darbe vurarak fetihlerin hız kesmeden el-Cezîre bölgesinde devam etmesini sağlamıştı.

Hız. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte Müslüman halkın fethedilen yerlere yerleştirilmesi neticesinde İslam'ın farklı din ve kültürler arasında yayılması hız kazanmıştı. Şam bölgesindeki yeni fetihler neticesinde fethedilen bölgelerin yöneticileri ve halkı ile çeşitli anlaşmalar yapılmış, bu anlaşmalar sonucunda İslam devletinin gelirleri büyük ölçüde artmıştır. Hıms'ın fethi sırasında Hıms halkının Ebû Ubeyde ile yaptığı anlaşma neticesinde İslam devletine yıllık 170 bin dinar ödemeyi kabul etmeleri de ekonomik artışın örneklerinden sadece birisidir. İslam devletindeki bu ekonomik yükseliş şehirlerin iskânı için bir kaynak oluşturmuş ayrıca halkın refah düzeyini de artırmıştır. Hız. Ömer döneminde yapılan fetihler neticesinde Müslümanlar, fethedilen bölgelerin askeri, ekonomik, siyasi hâkimiyetini de ele geçirmişlerdir. Yapılan fetihlerle birlikte İslam devletinin sınır komşusu olan ve bulunduğu bölgeleri uzun yıllar boyunca hâkimiyeti altında tutan Bizans imparatorluğunun da bölge hâkimiyetine son verilmiştir.

İslam devletinin sınırlarının genişlemesi ile Hız. Ömer, İslam devlet yönetimi ile ilgili ciddi adımlar atmış, devlet teşkilatını daha sistematik hale getirmiştir. Hız. Ömer'in en önem verdiği konuların başında fethedilen bölgelere atanan idareciler gelmektedir. Hız. Ömer yönetici ataması yaparken Hız. Peygamber (s.a.s) ve Hız. Ebû Bekir döneminde çeşitli görevlerde bulunan veyahut kendi döneminde ordu kumandanlığı yapan kişilere öncelik tanıyarak, yapılan fetihler neticesinde yeni bölgelere vali olarak tayin etmiştir. Tayin edilen bu valiler bölgelerinde kurdukları yönetim mekanizmaları sayesinde İslamiyet'in yayılmasına olanak sağlamıştır.

Hız. Ömer bir bölgeye vali tayin edeceği zaman ilk olarak atayacağı kişinin o işe ehil olup olmadığına bakar, her işinde olduğu gibi yönetici atamasında da liyakati ön planda tutardı. O, atamasını yaptığı valilerle irtibatını hiç kesmez, bazen kendisi

162; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 140-146; İbn Hacer, *el-İsâbe*, X, 233-234; Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyan", XXX, 332-334.

giderek onları denetler bazen de başta Muhammed b. Mesleme olmak üzere yanında bulunan kişilere valileri denetleme yetkisini verirdi. Vali olarak atayacağı kişinin mal varlığını kayıt altına alır, daha sonra görev bitiminde mal varlıklarını kontrol eder, ellerinde bulunanların yarısını beytül-mâl'e aktarırdı. Hz. Ömer bu titiz tavırlarını Şam bölgesine vali atarken de devam ettirmiştir.

Hz. Ömer valileri ile birlikte belirli zamanlarda toplantı yaparak onlardan görevli oldukları şehirlerin sakinleri hakkında malumat almış, bu malumatlar neticesinde, Müslüman toplumun maddi ve manevi eksiklerini tespit etmeye çalışmıştır. Hz. Ömer yapılan tespitler neticesinde bölgede bulunan valilerine talimat vererek halkın ihtiyaçlarının giderilmesini emretmiştir. Sonuç olarak çalışmamızda kısaca Hz. Ömer dönemi Şam bölgesindeki fetih hareketlerini ve Şam bölgesine atadığı valilerinin hayatlarını ele alarak Hz. Ömer'in fetih ve yönetim anlayışını ortaya koymaya çalıştık.

Kaynakça

- ADIGÜZEL, Adnan, *Hz. Ebu Ubeyde b. Cerrah*, Beyan Yay., İstanbul 2020.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *Hz. Ömer*, Beyan Yay., İstanbul 2009.
- AĞIRMAN, Mustafa, *Peygamberler ve Gençler*, Ravza Yay., İstanbul 2018.
- APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I-IV*, Ensar Yay, İstanbul 2016.
- AVCI, Casim, "Kinâne (Benî Kinâne)", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2022, XXVI, 31-32.
- AYCAN, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2002, XXX, 332-33.
- AYCAN, İrfan, "Yezid b. Ebû Süfyân", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, XLIII, 520.
- AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Otto Yay., Ankara 2018.
- BALCI, İsrail, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti I-XV*, Siyer Yay., İstanbul 2018.
- BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut, 1987.
- ÇETİN, Osman, "Külsüm b. Hidm", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2019, EK-II, 103-104.
- ÇİÇEKANA, Mehmet, *Muâz b. Cebel Hayatı ve Şahsiyeti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005.
- DEMİRCAN, Adnan, *Hazreti Ömer*, Beyan Yay., İstanbul 2021.
- DEMİRCAN, Adnan, *Raşit Halifeler* Beyan Yay., İstanbul 2018.
- DEMİRKENT, Işın, "Herakleios" *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, XVII, 210-215.
- EL- İSFEHÂNÎ, Hamza B. El-Hasen *Târîhu Sinî inî*, (Çev. Habip Demir), Ankara Okulu Yay., Ankara 2021.

- EL-BASRÎ, Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ Umerî, Dâru't-Taybe, Riyad 1985.
- FAYDA, Mustafa, "Amvâs", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, 100.
- FAYDA, Mustafa, "Yermük Savaşı" *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, XLIII, 486-486.
- FAYDA, Mustafa, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri*, Kubbealtı Yay., İstanbul 2020.
- GÖL, Yavuz Selim, *Hz. Ömer*, Bir Yay., İstanbul 2021.
- HAKKI Dursun Yıldız, "Ecnâdeyn" *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, X, 385.
- HAMÎDULLAH, Muhammed, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1998, XVIII, 297-299.
- HASAN İBRAHİM, Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1985.
- HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016.
- İBN ABDİRABBİH, *el-İkdü'l-Ferîd I-III*, (Çev. Musa Kazım Yılmaz), Ankara Okulu Yay., Ankara 2021.
- İBN ABDÜLBER, Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtûbî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Dâru'l-Ceyl, Beyrût 1992.
- İBN HACER el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe I-XV*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Merkezu Hecl Li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire 2008.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbeddîn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XV*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Mektebetü'l-Maârif, Beyrût, 1991.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ, I-XI*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 2001.
- İBNÜ'L ARABÎ, Ebû Bekir, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, (Çev: Tahir Tural), Ankara Okulu Yay., Ankara 2021.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, I-VIII*, thk. Ali Muhammed el-Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh I-X*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdillâh el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1987.
- KALLEK, Cengiz, "Ukiyye", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, XLII, 67-70.
- KANDEHLEVİ, M. Yusuf, *Hayâtü's-Sahâbe I-IV*, (Çev. Cengiz Yağcı - Mehmet Karabulut), Huzur Yay., İstanbul 2018.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Muâz b. Cebel", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2005, XXX, 338-339.

- KANDEMİR, M. Yaşar, “Ümmü Harâm”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, XLII, 321-322.
- KAZANCI, Ahmet Lütfi, *Adil Halife Emîrü'l-Mü'minîn Hz. Ömer*, Ensar Yay., İstanbul 2018.
- KELPETİN, Mahmut, *Hz. Ömer*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2021.
- KILIÇ, Mustafa, *Hz. Muâz bin Cebel*, Beyan Yay., İstanbul 2020.
- MES'UDÎ, Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (Çev. Mithat Eser), Ankara Okulu Yay., Ankara 2020.
- MİNKARÎ, Nasr b. Muzahim, *Vak'atu Siffîn*, thk. A. Muhammed Harun, Dârü'l-Cil, Beyrut 1990.
- NUMÂNÎ, Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp), Mahya Yay., İstanbul 2016.
- NUMÂNÎ, Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp), Mahya Yay., İstanbul 2016.
- ÖNER, Abdulkerim, *Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası*, İSTEM, 2020, sayı: 35, 145-168.
- ÖNKAL, Ahmet, “Amr b. Cemûh”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, III, 82-83.
- ÖNKAL, Ahmet, “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, X, 249-250.
- SAVAŞ, Rıza, “Nâile bint Ferâfisa”, *DİA*, TDV İslam Yay., İstanbul 2006, XXXII, 314-315.
- SEZİKLİ, H. Ahmet, “Mescid-i Kibleteyn”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2004, XXIX, 278-279.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, Beyan Yay., İstanbul 2019.
- ŞAKİR, Mahmut, *Gökteki Yıldızlar 70 Öncü Sahâbe*, (Haz. Mustafa Ağırman), Ravza Yay., İstanbul, 2015.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, I-XI, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dârü'l-Maârif, Mısır 1966.
- TERZİ, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, Siyer Yay., İstanbul 2017.
- YILDIZ, Hasan, *Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Hicâz Siyaseti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ I-XXIII*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985.
- ZÜHRÎ, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah, *el-Meğâzi'n-Nebeviyye*, thk: Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikir, Dimeşk 1981.

TARİH VE TARİHÇİ

Yayın İlkeleri

GENEL İLKELER

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünün yayın organıdır. Elektronik yayıncılık yayınları arası hakemli dergidir. Yayın hayatına 2022 yılında başlamıştır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Aralık ve Haziran olmak üzere yılda iki defa yayınlanacaktır. Yayımlanan yazılara <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/history/submissions> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir.

AMAÇ VE KAPSAM

Derginin amacı, ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip tarihin her alanında yazılmış özgün çalışmaları yayımlayarak tarih alanına katkı sağlamaktır. Tarih ve Tarihçi Türk ve Dünya tarihine ilişkin özgün makaleler, tarihe yardımcı pek çok farklı disiplinden (sosyoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler vb.) faydalanılarak hazırlanan nitelikli çalışmalar, inceleme ve derleme yazıları, durumun belirtilmesi koşuluyla daha önce bilimsel bir kongrede sunulmuş ancak yayınlanmamış bildirileri metinleri, önemli kişilere ait biyografik çalışmalar, arşiv belgeleri, tercüme ve kitap tanıtımı (basit tanıtımdan ziyade kitap kritiği) ile sempozyum ve kongre gibi bilimsel faaliyetlerin tanıtım yazıları yayımlanır. Tarih ve Tarihçi, yılda iki defa yayınlanan (Aralık-Haziran) bilimsel, açık erişimli ve hakemli bir e-dergidir. Dergi gerektiğinde özel sayı yayımlayabilir. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

İÇERİK

Özgünlük: Dergiye gönderilecek olan yazıların alanlarına katkı sağlayacak biçimde özgünlük taşımaları ve bu yazıların daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış olması niteliği beklenir. Doktora ve yüksek lisans çalışmalarından çıkarılmış yayınlar alana katkı sağlayacak içerik taşımak kaydıyla özgün olarak değerlendirilecektir.

Tanıtım ve eleştiri yazıları: Alan çalışmalarına ilham verecek, teorik, kuramsal ve metodolojik gelişimine katkı sağlayacak olan eserler hakkında kaleme alınmış olan tanıtım ve eleştiri yazıları kabul edilecektir.

Çeviri yazılar: Kültür, medeniyet, kalkınma, kültür ekonomisi, halk bilimi, kültürel miras, kültür değişmesi, kültürel çeşitlilik, kültürel ifade, kültürlerarası etkileşim, korumaya ve uygulamaya yönelik kültürel ve halk bilimsel yaklaşımlar gibi çeşitli konularda katkı sunabilecek çeviri yazılar yayımlanacaktır.

Derleme: Sözlü veya yazılı kaynaklardan yapılmış derlemeler ve sözlü tarih çalışmalarına yer verilecektir.

ETİK İLKELER

Yayın Etiği: Dergiye gönderilen makaleler ulusal ve uluslararası yayın etiğine bağlı olmak zorundadır. Dergiye gönderilen makalelerin yayın etiği bakımından sorumluluğu yazarın üzerindedir. İki veya daha fazla yazarlı makalelerde ise sorumluluk bütün yazarların üzerindedir. Yazılarda ifade edilen görüşler ve düşünceler, bilimsel ve hukuki sorumluluk yazar/yazarlara aittir, derginin ve kurumun görüşlerini yansıtmaz.

Araştırma Etiği: Makalelerde başkalarına ait ölçek, fotoğraf gibi materyallerin kullanılması durumunda sahiplerinden izin alındığının belirtilmesi zorunludur.

Makalelerde başkalarına ait fikir ve sanat eserlerinin kullanılması durumunda telif hakları düzenlemelerine uygunluğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Yasal/Özel İzin Belgesi: Makalelerde insandan anket, derleme, mülakat, odak grup görüşmesi, deney gibi veri elde etme yöntemlerinin kullanılması ve deneysel amaçlarla insanların veya hayvanların kullanılması durumları söz konusu olduğunda başvuru öncesinde çalışmanın yapıldığı ilgili kurumun insan veya hayvan araştırmaları amaçlı kurulmuş ilgili etik kurulundan onay belgesi alınmalıdır. Ayrıca yazı içeriğine uygun olarak kişisel hakların korunması kanununun da gözetilmesi gerekmektedir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Makale Gönderimi:

Yazarlar makalelerini <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/history/submissions> adresinden üyelik oluşturarak dergiye gönderirler. Yazar, gönderim aşamasındaki çalışmasını aynı anda başka bir dergiye daha göndermediğini taahhüt eder.

Yayın Kurulu: Yayın kurulu, editör kurulundan geçen makaleleri değerlendirir. Yayın kurulu dergiye gönderilen yazıları, derginin ilkelerini, amaç ve kapsamını esas alarak biçim ve içerik yönünden ayrıntılı bir şekilde inceler. Konu, yöntem, bilimsellik, biçim özellikleri ve yayın etiği açılarından onaylanan makaleler yayın kurulunun belirlediği hakemlere gönderilir. Dil kullanımı bakımından yeterince güçlü olmayan, bilimsel bakımdan kritik hatalar ihtiva eden, yayın ilkelerine uygun olmayan yazılar yayın kurulu tarafından reddedilir. Reddedilen yazılar, yazarlara yayın kurulu toplantısından sonra en geç iki hafta içinde kurul raporu ile birlikte bildirilir.

Hakem süreci: Yayın kurulundan geçen çalışmalar, incelenmek üzere en az iki hakeme gönderilir. Dergide bilimsel çalışmaların nesnel bir biçimde değerlendirilmesini sağlamak adına kör hakemlik uygulanır. Hakemlerden yazar kimliği, yazarlardan da hakemlerin kimliği gizli tutulur. Hakemler makaleleri ulusal ve evrensel bilime katkı, etik ilkelere uygunluk, yazım ve imla, stil ve anlatım, literatür taraması, yöntem, bulgular ve sonuç bakımlarından değerlendirir. Hakem değerlendirdiği yazıyı onaylayabilir, revize edilmesini isteyebilir veya reddedebilir. Hakem değerlendirme süreci bir aydır. Hakem raporu tamamlandıktan sonra düzeltme istendiği takdirde yazardan iki hafta içinde gerekli düzeltmeleri yapıp yazıyı tekrar göndermesi istenir. Hakemin gerekli gördüğü durumlarda düzenleme yapıldıktan sonra tekrar hakem tarafından kontrol edilir.

Yazar, yayımlanamaz değerlendirmesinin yer aldığı hakem raporuna itiraz edebilir. Hakemin ileri sürdüğü ret gerekçelerinde gözden kaçırılan hususların ve hakem taleplerinin neden uygulanamaz olduğuna dair açıklamalara yer veren yazıyı dergi editörlüğüne gönderir. Bu durumda nihai karar Editöre aittir.

Hakem Süreci Tamamlanan Makaleler: İki hakemin onayından geçen yazılar, yayımlanacak makaleler sırasına alınır. İki hakemden olumsuz rapor alan yazılar yayımlanmaz. Hakemlerden birinin olumsuz değerlendirmesi durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin de olumsuz sonuç ilettiği takdirde yazı yayın kurulu tarafından iade edilir. Hakemler makalelere düzeltme isteyebilir. Hakem raporları yazara iletilir ve makaleler raporlara uygun olarak düzenlendikten sonra yayımlanma aşamasına geçer. Hakem raporları 6 yıl süre ile saklanır. İlgili sayıda hakemlik yapmış isimler, derginin ilgili sayısında toplu olarak yer alır.

Yayın Hakları Devri: Derginin web adresi üzerinden gerek yazarların gerekse yayıncıların haklarının korunabilmesi için yazarın yasal izin belgesi vermesi gerekir. Yayımlanan yazıların telif hakkı Tarih ve Tarihçi Dergisine devredilmiş sayılır.

Yayım Süreci: Hakem süreci tamamlanan makalelerin dizgisi yapılır. DOI işlemleri tamamlandıktan sonra her makalenin kapak sayfasında DOI numarası, çalışmanın gönderim, kabul ve yayım tarihleri eklenerek çevrimiçi olarak <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/history/submissions> web adresinde yayımlanır. Yayımlanan yazıların tamamı veya bir kısmı yayıncının yasal izni olmadan başka bir yerde yayımlanamaz veya herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Kaynak gösterilmesi suretiyle sadece alıntı yapılabilir.